XITSONGA RIRIMI RA LE KAYA

Xitatimende xa Kharikhulamu ya Rixaka (XKR)

Xitatimende xa Pholisi ya Kharikhulamu na Makambelelo

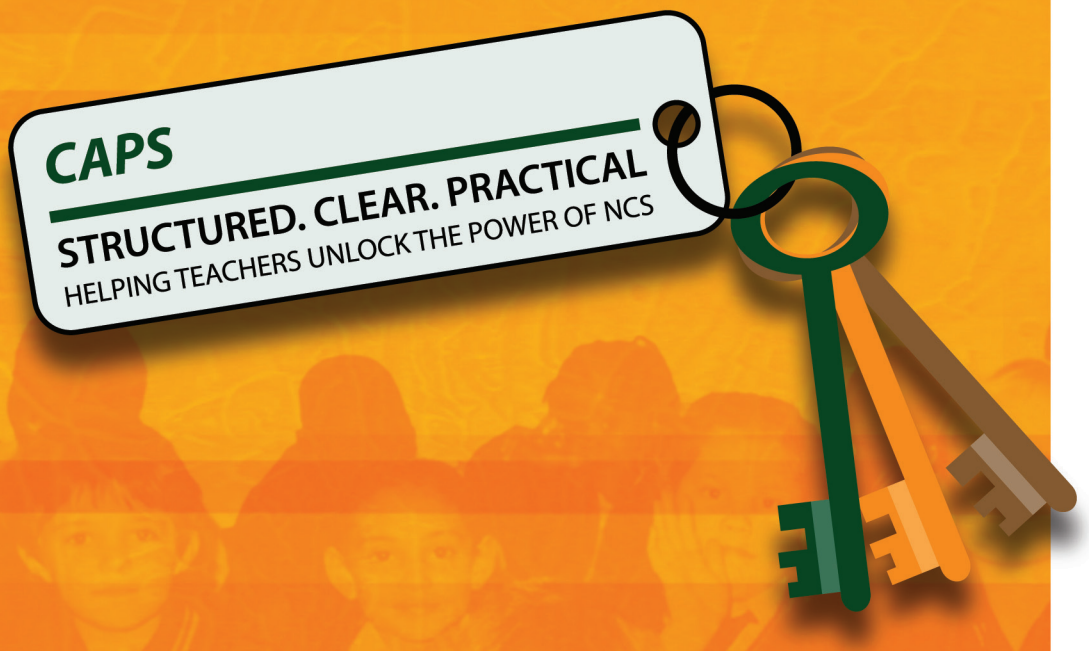

Xiyimo xa Dyondzo na Vuleteri byo Yisa Emahlweni Tigiredi ta 10-12

basic education
Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

XITATIMENDE XA PHOLISI YA KHARIKHULAMU NA MAKAMBELELO TIGIREDI TA 10-12

XITSONGA RIRIMI RA LE KAYA

DISCLAIMER

In view of the stringent time requirements encountered by the Department of Basic Education to effect the necessary editorial changes and layout to the Curriculum and Assessment Policy Statements and the supplementary policy documents, possible errors may occur in the said documents placed on the official departmental websites.

There may also be vernacular inconsistencies in the language documents at Home-, First and Second Additional Language levels which have been translated in the various African Languages. Please note that the content of the documents translated and versioned in the African Languages are correct as they are based on the English generic language documents at all three language levels to be implemented in all four school phases.

If any editorial, layout or vernacular inconsistencies are detected, the user is kindly requested to bring this to the attention of the Department of Basic Education.

E-mail: capslangcomments@dbe.gov.za or fax (012) 328 9828

Department of Basic Education

222 Struben Street
Private Bag X895
Pretoria 0001
South Africa
Tel: +27 12 357 3000
Fax: +27 12 323 0601

120 Plein Street Private Bag X9023
Cape Town 8000
South Africa
Tel: +27 21 465 1701
Fax: +27 21 461 8110
Website: http://www.education.gov.za

© 2011 Department of Basic Education

ISBN: 978-1-4315-0537-1

Design and Layout by: Ndabase Printing Solution

Printed by: Government Printing Works

FOREWORD BY THE MINISTER

Our national curriculum is the culmination of our efforts over a period of seventeen years to transform the curriculum bequeathed to us by apartheid. From the start of democracy we have built our curriculum on the values that inspired our Constitution (Act 108 of 1996). The Preamble to the Constitution states that the aims of the Constitution are to:

- heal the divisions of the past and establish a society based on democratic values, social justice and fundamental human rights;
- improve the quality of life of all citizens and free the potential of each person;
- lay the foundations for a democratic and open society in which government is based on the will of the people and every citizen is equally protected by law; and
- build a united and democratic South Africa able to take its rightful place as a sovereign state in the family of nations.

Education and the curriculum have an important role to play in realising these aims.

In 1997 we introduced outcomes-based education to overcome the curricular divisions of the past, but the experience of implementation prompted a review in 2000. This led to the first curriculum revision: the *Revised National Curriculum Statement Grades R-9* and the *National Curriculum Statement Grades 10-12* (2002).

Ongoing implementation challenges resulted in another review in 2009 and we revised the *Revised National Curriculum Statement* (2002) and the *National Curriculum Statement Grades 10-12* to produce this document.

From 2012 the two National Curriculum Statements, for *Grades R-9* and *Grades 10-12* respectively, are combined in a single document and will simply be known as the *National Curriculum Statement Grades R-12.* The *National Curriculum Statement for Grades R-12* builds on the previous curriculum but also updates it and aims to provide clearer specification of what is to be taught and learnt on a term-by-term basis.

The *National Curriculum Statement Grades R-12* represents a policy statement for learning and teaching in South African schools and comprises of the following:

(a) Curriculum and Assessment Policy Statements (CAPS) for all approved subjects listed in this document;

(b) *National policy pertaining to the programme and promotion requirements of the National Curriculum Statement Grades R-12*; and

(c) *National Protocol for Assessment Grades R-12.*

MRS ANGIE MOTSHEKGA, MP
MINISTER OF BASIC EDUCATION

VUNDZENI

XIYENGE XA 1: NTIVISO WA XITATIMENDE XA PHOLISI YA KHARIKHULAMU NA MAKAMBELELO 3

1.1 Vundzhaku 3

1.2 Nkatsakanyo wa Kharikhulamu 3

1.3 Swikongomelo swa Kharikhulamu ya Afrika-Dzonga hi ku Angarhela 4

1.4 Maavelo ya nkarhi 6

1.4.1 Xiyimo xa Masungulo 6

1.4.2 Xiyimo xa le Xikarhi 7

1.4.3 Xiyimo xa le Henhla 7

1.4.4 Tigiredi ta 10-12 8

XIYENGE XA 2: NTIVISO WA TINDZIMI 9

2.1 Tindzimi eka Xitatimende xa Pholisi ya Kharikhulamu na Makambelelo 9

2.2 Swikongomelo swo kongoma swo dyondza tindzimi 10

2.3 Nkatsakanyo wa kharikhulamu ya ririmi 11

2.4 Swikongomelonkulu swo dyondzisa vuswikoti bya ririmi 11

2.5 Madyondziselo ya ririmi 15

2.6 Maavelo ya nkarhi eka kharikhulamu 14

2.7 Swilaveko swo dyondzisa Xitsonga Ririmi ra le Kaya tanihi dyondzo 15

XIYENGE XA 3: VUNDZENI NA MINKUNGUHATO YO DYONDZISA VUSWIKOTI BYA RIRIMI 16

3.1 Ku yingisela na ku vulavula 16

3.2 Ku hlaya na ku langutisa 25

3.3 Ku tsala na ku andlala 34

3.4 Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi 46

3.5 Minkunguhato yo Dyondzisa 47

3.5.1 Giredi ya 10: Minkunguhato yo dyondzisa 49

3.5.2 Giredi ya 11: Minkunguhato yo dyondzisa 61

3.5.3 Giredi ya 12: Minkunguhato yo dyondzisa 73

XIYENGE XA 4: MAKAMBELELO EKA RIRIMI RA LE KAYA 84

4.1 Manghenelo 84

4.2 Makambelelo ya nkamafundza kumbe ya siku na siku 84

4.3 Makambelelo ya mafundza 84

4.4 Nongonoko wa Makambelelo 87

4.4.1 Nkatsakanyo wa swilaveko swa makambelelo 87

4.4.2 Swikambelo 91

4.5 Ku rhekhoda na ku vika 94

4.6 Nxopelo wa makambelelo 95

4.6.1 Makambelelo ya mafundza (MX) 95

4.6.2 Mintirho yo kambela swanomo 95

4.7 Vuangarheto 95

DLILOSARI 96

XITANDZHAKU XA 1: SWIAKI NA MILAWU YA RIRIMI (CHATI YO NYIKA VUXOKOXOKO). 104

XIYENGE XA 1: NTIVISO WA XITATIMENDE XA PHOLISI YA KHARIKHULAMU NA MAKAMBELELO

1.1 Vundzhaku

Xitatimende xa Kharikhulamu ya Rixaka xa Tigiredi ta V-*12* (XKR) xi hlamusela pholisi ya kharikhulamu na makambelelo eka xiyenge xa swikolo.

Ku antswisa matirhiselo ya xona Xitatimende xa Kharikhulamu ya Rixaka xi antswisiwile naswona ku antswisiwa loku ku ta sungula ku tirhisiwa hi Sunguti 2012. Tsalwa rin'we leri hlanganeke ra Pholisi ya Kharikhulamu na Makambelelo ri endliwile eka dyondzo yin'wana na yin'wana ku siva Switatimende swa tidyondzo, Swiletelo swa minongonoko yo dyondza na Swiletelo swa makambelelo ya dyondzo leswa khale eka Tigiredi ta V-*12* .

1.2 Nkatsakanyo wa kharikhulamu

(a) Xitatimende xa Kharikhulamu ya Rixaka xa Tigiredi ta V-12 (Sunguti 2012) xi yimela xitatimende xa pholisi yo dyondza no dyondzisa eswikolweni swa Afrika-Dzonga naswona xi katsa leswi landzelelaka:

(i) *Switatimende swa Pholisi ya Kharikhulamu na Makambelelo* swa dyondzo yin'wana na yin'wana ya xikolo leyi pfumeleriweke hilaha swi longoloxiweke hakona

(ii) Tsalwa ra *National policy pertaining to the programme and promotion requirements of the National Curriculum Statement Grades R-12 ;* na

(iii) Tsalwa ra pholisi ra: *National Protocol for Assessment Grades R- 12 (January 2012)*.

(b) Xitatimende xa Kharikhulamu ya Rixaka xa Tigiredi ta V-*12* (Sunguti 2012) xi siva switatimende swa tikharikhulamu ta rixaka swimbirhi swa nkarhi wa sweswi ku nga:

(i) *Revised National Curriculum Statement Grades R-9, Government Gazette No. 23406 of 31 May 2002*, na

(ii) *National Curriculum Statement Grades 10-12 Government Gazettes, No. 25545 of 6 October 2003* and *No. 27594 of 17 May 2005*

(c) Switatimende swa Kharikhulamu ya Rixaka leswi vuriweke eka ndzimantsongo ya b(i) na (ii) swi angarhela switsariwa swa pholisi leswi landzelaka leswi nga ta siviwa hi ndlela yo engetela hi switsongotsongo hi Xitatimende xa Kharikhulamu ya Rixaka xa Tigiredi ta V-12 (Sunguti 2012) hi malembe ya 2012 - 2014.

(i) Switatimende swa Dyondzo, Swiletelo swa Nongonoko wo Dyondza na Swiletelo swa Makambelelo ya Dyondzo swa Tigiredi ta V-*9* na Tigiredi ta 10-*12*,

(ii) Tsalwa ra pholisi ra, *National Policy on assessment and qualifications for schools in the General Education and Training Band leri hangalasiweke* eka *Government Notice No. 124* eka *Government Gazette No. 29626* ya 12 Nyenyanyani 2007;

(iii) Tsalwa ra pholisi ra, the *National Senior Certificate: A qualification at Level 4 on the National Qualifications Framework (NQF)*, leri hangalasiweke eka *Government Gazette No.27819* ya 20 Mawuwani 2005;

(iv) Tsalwa ra pholisi ra, *An addendum to the policy document, the National Senior Certificate: A qualification at Level 4 on the National Qualifications Framework (NQF),* mayelana na vadyondzi lava nga na swilaveko swo hlawuleka**,** leri hangalasiweke eka *Government Gazette, No.29466* ya 11 N'wendzamhala 2006, ri katsiwile eka tsalwa ra pholisi ra , *National policy pertaining to the programme and promotion requirements of the National Curriculum Statement Grades R-12 ; na*

(v) Tsalwa ra pholisi ra, *An addendum to the policy document, the National Senior Certificate: A qualification at Level 4 on the National Qualifications Framework (NQF), mayelana na tsalwa ra National Protocol for Assessment (Grades R-12)*, leri hangalasiweke eka *Government Notice No.1267* eka *Government Gazette No. 29467* ya 11 N'wendzamhala 2006.

(d) Tsalwa ra pholisi ra *National policy pertaining to the programme and promotion requirements of the National Curriculum Statement Grades R-12* xikan'we na swiyenge swa Xitatimende xa Pholisi ya Kharikhulamu na Makambelelo hilaha swi longoloxiweke hakona eka Kavanyisa ka 2,3 na 4 eka tsalwa leri, swi vumba swipimo swa maendlelo na mimpimo ya Xitatimende xa Kharikhulamu ya Rixaka xa Tigiredi ta V-*12* . Hikwalaho, hi ku ya hi xiyenge xa 6A xa *South African School Act 1996* (nawu wa nomboro ya 84 wa 1996) wu vumba masungulo ya ku va Holobye wa Dyondzo ya Masungulo a nyika vugimutsongo bya mimbuyelo na mimpimo, xikan'we na maendlelo yo kambela matirhelo ya vadyondzi lama nga ta tirhisiwa eka swikolo swa mfumo na leswi tiyimeleke.

1.3 Swikongomelo swa Kharikhulamu ya Afrika-Dzonga hi ku angarhela

(a) Xitatimende xa Kharikhulamu ya Rixaka xa Tigiredi ta V-*12* xi nyika nhlamuselo ya leswi swi tekiwaka swi ri vutivi, vuswikoti na minkoka leyi faneleke ku dyondziwa eka swikolo swa le Afrika dzonga. Xikongomelo xa kharikhulamu leyi i ku tiyisisa leswaku vana va kuma no tirhisa vutivi na vuswikoti hi tindlela leti nga ta nkoka evuton'wini bya vona vini. Hikwalaho ka leswi, kharikhulamu yi kondletela mhaka yo dyondzisa vutivi lebyi simekiweke eka mbangu lowu vadyondzi va tshamaka eka wona yi ri karhi yi tekela enhlokweni mhaka yo katsa na leswi humelelaka emisaveni.

(b) Xitatimende xa Kharikhulamu ya Rixaka xa Tigiredi ta V-*12* xi tirha ku:

- fuwisa vadyondzi hi vutivi, vutshila na minkoka leyi nga ta endla leswaku va kota ku tienerisa, na ku va na xiave lexi vuyerisaka exikarhi ka vanhu tanihi vaakatiko va tiko leri tshunxekeke, handle ka ku langutisa vundzhaku bya vona mayelana na swa mahanyelo na ta ikhonomi, rixaka,
- endla leswaku va kota ku fikelela dyondzo ya le henhla;
- olovisa ku khaluta ka vadyondzi ku suka etindhawini to dyondzela eka tona ku ya etindhawu ta mintirho; na
- ku nyika vathori matimu yo enela ya vuswikoti bya mudyondzi.

(c) Xitatimende xa Kharikhulamu ya Rixaka ya Tigiredi ta V-12 xi simekiwe eka minsinya leyi landzelaka:

- Ku hundzuluxa mahanyelo ya vanhu: ku tiyisisa leswaku ku pfumaleka ka ndzingano ka minkarhi leyi hundzeke ka lulamisiwa, na leswaku swiyenge hinkwaswo swa vanhu va laha tikweni swi nyikiwa swivandla swo ringana swo dyondza

- Ku dyondza hi ku gingirika na vuxoperi: ku kondletela ku dyondza hi ndlela yo kombisa ku gingirika na vuxoperi eku dyondzeni, ku nga ri ku tirhisa maendlelo yo bela enhlokweni na ku dyondza munhu a nga endli vuxoperi bya ntiyiso lowu nyikiweke;

- Vutivi bya le henhla na vuswikoti bya le henhla: mpimohansi wa vutivi na vuswikoti lebyi faneleke ku fikeleriwa eka giredi yin'wana na yin'wana bya kombisiwa na ku endleriwa mimpimo leyi fikelelekaka eka tidyondzo hinkwato;

- Ndlandlamuko: Leswi dyondziwaka na mbangu wa leswi dyondziwaka swa giredi yin'wana na yin'wana swi komba ndlandlamuko ku suka eka timhaka to olova ku ya eka to tika;

- Timfanelo ta vanhu, nkatsahinkwavo, vululami eka ta mbangu na ta mahanyelo ya vanhu: ku katsa minsinya na milawu ya vululami bya ximbangu na ta mahanyelo ya vanhu na ya timfanelo ta vanhu hilaha swi hlamuseriweke hakona eka Vumbiwa ra Riphabuliki ya Afrika-Dzonga. Xitatimende xa Kharikhulamu ya Rixaka xa Tigiredi ta 10-12 xi tekela enhlokweni timhaka ta ku hambanahambana ka vanhu mayelana na ta vusweti, nkalandzingano, rixaka, rimbewu, ririmi, malembe,vutsoniwa na swin'wana swivangelo;

- Ku vona nkoka wa vutivi bya swa ndhavuko: ku amukela leswaku ndzhaka leyo fuwa ya tiko swi na nkoka ngopfu eka ku hlayisa minkoka leyi nga endzeni ka Vumbiwa; na

- Ku khorwisa, nkoka na vuswikoti: ku nyika dyondzo leyi yelanaka na ya matiko man'wana hi nkoka, vuanami na vuenti.

(d) Xitatimende xa Kharikhulamu ya Rixaka xa Tigiredi ta V-12 xi kongomisa eku humeleriseni ka vadyondzi lava nga ta kota ku :

- lemuka na ku ololoxa swiphiqo va tlhela va teka na swiboho hi ku ehleketa na hi ndlela ya vuxoperi na vutumbuluxi;

- tirha hi mfanelo va ri voxe na loko va ri na van'wana tanihi swirho swa xipano;

- lulamisa na ku lawula vona vinyi xikan'we na migingiriko ya vona hi vutihlamuleri na hi ndlela leyi vuyerisaka;

- ku hlengeleta, xopaxopa, lulamisa, na ku hlela mahungu hi vuxoperi;

- ku vulavurisana na van'wana hi ndlela leyi vuyerisaka hi ku tirhisa swilo leswi ngo voniwa kunene, swo fanisa na / kumbe vutshila bya ririmi byo hambanahambana;

- ku tirhisa sayense na thekinoloji hi ndlela leyi vuyerisaka na hi vuxoperi a komba vutihlamuleri eka mbangu na rihanyu ra van'wana; na

- ku kombisa ku twisisa leswaku misava i sisiteme ya swilo leswi nga na vuxaka na ku lemuka leswaku emisaveni mhaka yihi na yihi loko yi ahluriwa a yi ahluriwi yi ri emoyeni.

(e) Nkatsahinkwavo wu fanele ku va masunguloxidzi ya malulamiselo, makunguhatelo na madyondziselo exikolweni xin'wana na xin'wana. Leswi swi nga humelela ntsena loko vadyondzisi va ri na ntwisiso wo enta wa leswaku va nga lemukisa ku yini naswona va nga lulamisisa ku yini swiphiqo swa ku dyondza, na ku kunguhatela vadyondzi vo hambanahambana.

Xilo xikulukumba eku lawuleni nkatsahinkwavo i ku vona leswaku swirhalanganyi swa paluxiwa na ku ololoxiwa hi swiyenge hinkwaswo leswi seketelaka leswi nga ka mbangu wa xikolo leswi katsaka vadyondzisi, mintlawa leyi seketelaka ya swifundza, mintlawa yo seketela eka xiyimo xa xivandla,vatswari na swikolo swa lava nga na swilaveko swo hlawuleka. Ku herisa swirhalanganyi etitlilasini, vadyondzisi va fanele va tirhisa xiletelo lexi vuriwaka *Guidelines for Inclusive Teaching and Learning (2010*).

1.4 Maavelo ya Nkarhi

1.4.1 Xiyimo xa Masungulo

(a) Nkarhi wo dyondzisa eka Xiyimo xa Masungulo wu yime hi ndlela leyi:

DYONDZO	GIREDI YA V (TIAWARA)	TIGIREDI TA 1-2 (TIAWARA)	GIREDI YA 3 (TIAWARA)
Ririmi ra le Kaya	10	7 / 8	7 / 8
Ririmi ro Engetela ro Sungula		2 / 3	3 / 4
Matematiki	7	7	7
Ntivo swa Vutomi	**6**	**6**	**7**
• Vutivi bya Masungulo	(1)	(1)	(2)
• Vutshila byo Tumbuluxa	(2)	(2)	(2)
• Dyondzo ya swa Vutiolori	(2)	(2)	(2)
• Dyondzo ya swa Rihanyo	(1)	(1)	(1)
NTSENGO	**23**	**23**	**25**

(b) Nkarhi wo dyondzisa wa Tigiredi ta V, 1 na 2 i 23 wa tiawara kutani Giredi ya 3 yi averiwa 25 wa tiawara.

(c) Tiawara ta khume ti averiwe tindzimi eka Tigiredi ta 1-2 na tiawara ta 11 eka Giredi ya 3. Mpimohenhla wa tiawara ta nhungu (8) na mpimohansi wa tiawara ta nkombo (7) wu averiwe Ririmi ra le Kaya, na mpimohansi wa tiawara timbirhi (2) na mpimohenhla wa tiawara tinharhu (3) wu averiwa Ririmi ro Engetela eka tigiredi ta 1-2 . Eka Giredi ya 3 mpimohenhla wa tiawara ta nhungu (8) na mpimohansi wa tiawara ta nhungu (7) wu averiwe Ririmi ra le Kaya kutani mpimohansi wa tiawara tinharhu (3) na mpimohenhla tiawara ta mune (4) wu averiwa Ririmi ro Engetela ro Sungula.

(d) Eka dyondzo ya Ntivo swa Vutomi, Vutivi bya Masungulo byi averiwe awara yin'we eka Tigiredi ta V-2, na tiawara timbirhi (2) tanihilaha swi kombisiweke hakona eka swiangi swa Giredi ya 3.

1.4.2 Xiyimo xa le Xikarhi

(e) Nkarhi wo dyondzisa eka Xiyimo xa le Xikarhi wu yime hi ndlela leyi:

DYONDZO	TIAWARA
Ririmi ra le Kaya	6
Ririmi ro Engetela ro Sungula	5
Matematiki	6
Sayense na Thekinoloji	3,5
Tisayense ta swa Vanhu	3
Ntivo swa Vutomi • Vutshila byo Tumbuluxa • Dyondzo ya swa Vutiolori • Dyondzo ya swa Rihanyo	**4** (1,5) (1) (1,5)
NTSENGO	**27,5**

1.4.3 Xiyimo xa le Henhla

(a) Nkarhi wo dyondzisa eka Xiyimo xa le Henhla wu yime hi ndlela leyi:

DYONDZO	TIAWARA
Ririmi ra le Kaya	5
Ririmi ro Engetela ro Sungula	4
Matematiki.	4,5
Tisayense ta swa Ntumbuluko	3
Tisayense ta swa Vanhu	3
Thekinoloji	2
Tisayense ta mafambiselo ya swa ikhonomi	2
Ndzetelo wa swa Vutomi	2
Vutshila byo Tumbuluxa	2
NTSENGO	**27,5**

1.4.4 Tigiredi ta 10-12

(a) Nkarhi wo dyondza eka Tigiredi ta 10-12 wu yime hi ndlela leyi:

DYONDZO	NKARHI LOWU VEKIWEKE HI VHIKI (TIAWARA)
Ririmi ra le kaya	**4.5**
Ririmi ro Engetela ro Sungula	**4.5**
Matematiki	**4.5**
Ndzetelo wa swa vutomi	**2**
Mpimohansi wa tidyondzo tin'wana na tin'wana tinharhu leti hlawuriweke eka Ntlawa wa B eka Xitandzhaku xa B, Matafula ya B1-B8 ya le ka Xitsariwa xa pholisi xa, *National policy pertaining to the programme and promotion requirements of the National Curriculum Statement Grades R-12 , hi ku ya hi swiringanyeto leswi pimanyisiweke eka ndzimana ya 28 ya xitsariwa xa pholisi lexi boxiweke.*	**12 (3x4h)**
NTSENGO	**27.5**

Nkarhi lowu pimiweke hi vhiki wu nga tirhisiwa ntsena eka mpimohansi lowu lavekaka wa tidyondzo ta *Xitatimende xa kharikhulamu ya Rixaka Tigiredi ta V-12 (XKR)* tanihilaha swi kombisiweke hakona laha henhla, naswona wu nga ka wu nga tirhisiwi eka tidyondzo tin'wana to engetela. Loko mudyondzi a navela ku dyondza tidyondzo to engetela, ku fanele ku engeteriwa nkarhi wo ti dyondza.

XIYENGE XA 2: NTIVISO WA TINDZIMI

2.1 Tindzimi eka Xitatimende xa Pholisi ya Kharikhulamu na Makambelelo

Ririmi i xitirhisiwa lexi vanhu va humesaka ha xona miehleketo ya vona no kota ku vulavurisana. I xitirhisiwa nakambe xa mfuwo na nkhaviso lexi tirhisiwaka exikarhi ka vanhu ku antswisa misava leyi va hanyaka eka yona. Ku dyondza ku tirhisa ririmi hi mfanelo swi pfuna vadyondzi ku ehleketa na ku kuma vutivi, ku phofula ta xiviri, ta matitwelo na mavonelo ya vona, ku tihlanganisa na ku burisana na van'wana na ku hlenga vutomi bya vona. Ri tlhela nakambe ri nyika vadyondzi swifaniso na mianakanyo leyi fuweke, ya matimba na ku enta leyi va yi tirhisaka ku hlenga vutomi bya vona leswaku byi antswa ku tlula leswi byi nga xiswona na ku va byi vonakala ku tlula leswi byi nga xiswona. Hi ririmi leri, ku hambanahambana ka mimfuwo na ka vuxaka exikarhi ka vanhu swa kombisiwa na ku vumbiwa, naswona hi ririmi leri swilo leswi, swi nga cinciwa, swi ndlandlamuxiwa na ku antswisiwa.

Swiyimo (tilevhele) swa Tindzimi

Ku dyondzisiwa ka tindzimi eka Tigiredi ta 10-12 ku katsa tindzimi hinkwato ta ximfumo ta Afrika-Dzonga, ku nga, Afrikaans, English IsiNdebele, IsiXhosa, Sepedi, (Sesotho sa Leboa) IsiZulu, Sesotho, Setswana, Siswati, Tshivenda na Xitsonga - ku katsa na tindzimi tin'wana to ka ti nga ri ta ximfumo. Tindzimi leti ti nga dyondzisiwa eka swiyimo swo hambana.

Ririmi ra le Kaya i ririmi ro rhanga ku dyondziwa hi vadyondzi. Hambiswiritano, swikolo swo tala swa Afrika-Dzonga a swi dyondzisi tindzimi ta le kaya ta van'wana va vadyondzi kumbe vadyondzi hinkwavo lava tsariseke eswikolweni, kambe swikolo swi nga ha va na rin'we kumbe timbirhi tindzimi leti dyondzisiwaka ti ri eka xiyimo xa Ririmi ra le Kaya. Hikwalaho, mavito: Ririmi ra le Kaya na Ririmi ro Engetela ro Sungula, ya vula swiyimo swa vuswikoti leswi ririmi ri dyondzisiwaka eka swona, ku nga ri ririmi ra manana (ra le Kaya) kumbe ririmi leri dyondziweke (tanihi le ka tindzimi to engetela). Hi ku landza xikongomelo xa pholisi leyi, swin'wana na swin'wana leswi khumbaka ririmi ra le kaya swi fanele ku twisisiwa tanihi xiyimo xa vuswikoti lexi ririmi ri dyondzisiwaka eka xona, ku nga ri ririmi hi roxe.

Xiyimo xa Ririmi ra le Kaya xi nyika vuswikoti bya masungulo byo vulavurisana na vanhu van'wana lebyi lavekaka etindhawini laha ku nga na vanhu na vuswikoti byo tirhisa ririmi eka swa tidyondzo lebyi nga na nkoka eku dyondzeni ka tidyondzo hinkwato ta kharikhulamu. Eka xiyimo lexi xa ririmi ntshikelelo wu le ka ku dyondzisa vuswikoti bya ku yingisela, ku vulavula, ku hlaya na ku tsala. Xiyimo lexi xi nyika nakambe vadyondzi vuswikoti byo twisisa matsalwa, byo vona vuxongi na byo anakanya leswaku va ta kota ku tivumbela, ku anakanya, na ku ganyisa matwisiselo ya vona ya misava leyi va hanyaka eka yona. Hambiswiritano, ntshikelelo na ntikelo wa vutshila byo yingisela na byo vulavula kusuka eka Tigiredi ta 7 ku ya emahlweni i wutsongo loko wu pimanisiwa na vutshila byo hlaya no tsala.

Eka **Xiyimo xa Ririmi ro Engetela ro Sungula** ku tekiwa leswaku vadyondzi va hava vutivi bya ririmi leri loko va fika exikolweni. Eka malembe yo sungula ya xikolo, nkongomiso wu le ka ku vumba vuswikoti bya ku twisisa na ku vulavula ririmi- vuswikoti bya masungulo byo vulavurisana na vanhu van'wana. Eka Tigiredi ta 2 na 3 vadyondzi va sungula ku aka vuswikoti bya ku hlaya na ku tsala ehenhla ka masungulo lama ya ku kota ku vulavula. Va tlhela va tirhisa vutshila byo hlaya na ku tsala lebyi se va nga byi dyondza eka Ririmi ra vona ra le Kaya.

Eka Xiyimo xa le Xikarhi na le ka Xiyimo xa le Henhla vadyondzi va ya emahlweni va tiyisisa vuswikoti bya vona byo yingisela, ku vulavula, ku hlaya na ku tsala. Hikwalaho ka leswi ntshikelelo wukulu eka ririmi ro engetela ro sungula wu fanele wu va eka ku tirhisa ririmi leri eka ku ehleketa na ku anakanya. Eka xiyimo lexi vadyondzi va tlhela va hlaya ngopfu matsalwa naswona va sungula ku hluvukisa vuswikoti byo vona ku saseka na byo anakanya hi Ririmi ro Engetela ro Sungula.

Hi nkarhi lowu vadyondzi va sungulaka Giredi ya 10, va fanele va ri na vutivi byo antswa byo tirhisa Ririmi ro Engetela ro Sungula mayelana na vuswikoti bya masungulo byo vulavurisana na van'wana na vuswikoti byo tirhisa ririmi eka ku twisisa tidyondzo. Hambiswiritano, ntiyiso hi leswaku vadyondzi va va va nga si kota ku vulavurisana kahle na van'wana hi ririmi ro engetela ro sungula eka giredi leyi. Hikwalaho ka leswi ntlhontlho eka Tigiredi ta 10-12 i ku nyika vadyondzi nseketelo eka ta ririmi na ku va nyika kharikhulamu leyi nga ta endla leswaku va fikelela swilaveko leswi languteriweke eka Giredi ya 12. Swilaveko leswi swi fanele swi endla leswaku vadyondzi va tirhisa ririmi ro engetela hi vuswikoti bya le henhla lebyi nga ta va lulamisela dyondzo ya le henhla kumbe entirhweni.

2.2 Swikongomelo swo kongoma swo dyondza tindzimi

Ku dyondza ririmi swi fanele ku endla leswaku vadyondzi va kota ku:

- kuma vuswikoti bya ririmi lebyi lavekaka eku dyondzeni ka tidyondzo hinkwato ta kharikhulamu;
- yingisela, ku vulavula, ku hlaya / langutisa na ku tsala / andlala ririmi hi ku titshemba na hi ku tiphina. Vuswikoti na matitwelo ya muxaka lowu swi vumba masungulo yo munhu a kota ku dyondza vutomi bya yena hinkwabyo;
- tirhisa ririmi hindlela leyi faneleke, va ri karhi va tekela enhlokweni vaamukeri va mahungu, xikongomelo na mbangu;
- phofula no seketela miehleketo ya vona vini, mavonelo ya vona na matitwelo ya vona hi vutitshembi hindlela yo vulavula na ku tsala leswaku va ta va vanhu vo ehleketa hi vutihlamuleri na vuxoperi;
- tirhisa ririmi na mianakanyo ya vona ku kuma swinyingi leswi khumbaka vona vini na leswi humelelaka emisaveni leyi va hanyaka eka yona. Leswi swi ta endla leswaku va kota ku phofula mintokoto ya vona na leswi va swi kumaka emisaveni hi ku vulavula na ku tsala;
- tirhisa ririmi ku kuma na ku tirhisa mahungu hi mfanelo loko va dyondza tidyondzo hinkwato ta kharikhulamu hi ku angarhela na le ka tinxaka tin'wana ta mimbangu yo hambanahambana. Vuswikoti byo kuma na ku hangalasa mahungu i bya nkoka eka "minkarhi leyi yo hanya hi mahungu" naswona swi vumba masungulo yo munhu a dyondza eka vutomi bya yena hinkwabyo; na
- ku tirhisa ririmi tanihi xitirhisiwa xo ehleketa na ku tumbuluxa hi vuxoperi; xo phofula mavonelo ya vona eka timhaka ta matikhomelo lamanene na minkoka; ku tihlanganisa na switshuriwa swo hambanahambana hi vuxoperi; ku tlhontlha mavonelo yo hambanahambana, minkoka na vuxaka byo komba ku hambana ka swiyimo / matimba leswi kumekaka eka switshuriwa; na ku hlaya switshuriwa hi swikongomelo swo hambanahambana, tanihi ku titsakisa, vulavisisi na vuxoperi.

2.3 Nkatsakanyo wa kharikhulamu ya ririmi

Kharikhulamu leyi yi lulamisiwe ku ya hi vuswikoti na vundzeni lebyi landzelaka:

Ku yingisela na ku vulavula	Ku hlaya na ku langutisa
Ku yingisela **Ku yingisela hi ku landzelela magoza** • Ku tilulamisela ku yingisela • Hi nkarhi wo yingisela • Endzhaku ko yingisela **Tinxaka to hambanahambana to yingisela** • Ku yingiselela ku kuma hungu ro karhi • Ku yingiselela ku kota ku xopaxopa no hlela • yingiselela ku komba ku tsakela na ku burisana na van'wana **Ku vulavula** **Ku vulavula hi ku landzelela magoza** • Ku kunguhata, ku lavisisa, ku lulamisa • Ku titoloveta na ku andlala **Swihlawulekisi na milawu ya switshuriwa swa mbulavurisano wa nomo**	**Ku hlaya hi ku landzelela magoza** • Ku tilulamisela ku hlaya • Ku hlaya • Endzhaku ko hlaya • **Ku hlamusela switshuriwa swo voniwa** • **Nhluvukiso wa ntivomarito na matirhiselo ya ririmi** • **Swivumbeko swa swivulwa na maandlalelo ya switshuriwa** • **Swihlawulekisi swa switshuriwa swa matsalwa** **Ku tsala na ku andlala** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** • Ku kunguhata / ku tilulamisela ku tsala • Ku pfapfarhuta • Ku pfuxeta • Ku hlela • Ku lulamisa swihoxo • Ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi hi nkarhi wo tsala** **Swihlawulekisi swa switshuriwa leswi nga ta tsariwa** **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi**

2.4 Swikongomelonkulu swo dyondzisa vuswikoti bya ririmi

Ku yingisela na ku vulavula i swa nkoka loko ku dyondziwa tidyondzo hinkwato. Hi ku tirhisa maqhinga lama vuyerisaka yo yingisela na ku vulavula vadyondzi va hlengeleta na ku hlanganisa mahungu, va vumba vutivi, va ahlula swiphiqo na ku boxa miehleketo na mavonelo ya vona ya swilo. Vuswikoti byo yingisela hi vuxoperi byi pfuneta mudyondzi leswaku a lemuka minkoka na matitwelo lawa ya simekiweke eka switshuriwa na ku tlhontlha ririmi ra mboyamelatlhelorin'we na ririmi ro onga. Hinkwabyo vuswikoti lebyi byo vulavurisana na van'wana hi nomo byi kombisiwa hi ku tirhisiwa loku faneleke ka swiaki swa ririmi. Ku dyondza swiaki swa ririmi swi fanele ku pfuna eka ku vulavurisana na van'wana hindlela leyi vuyerisaka naswona swi fanele swi xakahatiwa na matirhiselo ya ririmi eka mimbangu laha ku burisaniwaka na van'wana, xik. ku boxa miehleketo kumbe matitwelo ya munhu; ku tivanisa vanhu, ku nyika swiletelo na swileriso. Vuswikoti byo yingisela lebyi dyondzisiwaka byi ta ya hi muxaka wa xitshuriwa xa nomo na swikongomelo swa muyingiseri.

Ku hlaya na ku langutisa i swa nkoka eka ku dyondza eka tidyondzo hinkwato ta kharikhulamu hindlela leyi vuyerisaka, ku pfuneta vadyondzi ku va na xiave lexi heleleke exikarhi ka vaakatiko na le mitirhweni hi ku angarhela. Vadyondzi va hluvukisa vuswikoti byo hlaya na ku langutisa tinxakaxaka ta switshuriwa swa matsalwa na leswo ka swi nga ri

swa matsalwa ku katsa na switshuriwa swo voniwa. Vadyondzi va lemuka hilaha muxaka wa xitshuriwa na rhejisitara (matirhiselo ya ririmi ku ya hi swiyimo) swi humelerisaka xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu wa switshuriwa. Ku twisisa na ku nyika nhlamuselo ya minchumu yo tsariwa na yo voniwa swi lawuriwa hi vutivi bya mudyondzi bya swiaki swa ririmi, milawu ya ririmi na mintokoto ya swa vutomi leyi vadyondzi va nga na yona. Swiaki swa ririmi swi pfuna vadyondzi ku twisisa ndlela leyi switshuriwa swi vumbiweke ha yona. Vadyondzi va fanele ku tirhisa maqhinga yo hambanahambana yo tilulamisela ku hlaya, yo hlaya na ya le ndzhaku ko hlaya lama va pfunaka ku twisisa na ku hlamusela tinxaka to hambanahambana ta switshuriwa, xik. ku bvumba, ku hlamusela swi va erivaleni na ku hlela. Vadyondzi va fanele ku tirhisa maqhinga lama tirhisiwaka eka ku tilulamisela ku hlaya yo fana na ku hlaya hi ku hatlisa hi xikongomelo xo twisisa mhaka hi ku angarhela na ku hlaya hi ku hatlisa hi xikongomelo xo kuma vuxokoxoko byo karhi leswaku va ta twisisa swihlawulekisi swa switshuriwa, swiyenge swa buku na swivumbeko swa tindzimana / switshuriwa na ku dyondza nkucetelo lowu swi nga na wona eka nhlamuselo ya xitshuriwa. Vadyondzi va fanele ku pfuniwa ku dyondza ntivomarito hi ku hlaya switshuriwa swa tinxaka to hambanahambana. Hambiswiritano, eka xiyimo lexi xo hetelela xo dyondza xikolo, vunyingi bya migingiriko leyi byi nge lavi ku tshikeleriwa ngopfu hikuva vadyondzi va ta va va swi endlile eka swiyimo leswi nga rhangela lexi.

Ku tsala na ku andlala swi pfumelela vadyondzi ku vumba na ku hlanganisa mavonelo na miehleketo ya vona hindlela ya nkhulukelano. Ku titoloveta ku tsala nkarhi na nkarhi ku ya hi mimbangu ya tinxakaxaka, mintirho na swiyenge swa dyondzo swo hambanahambana swi endla leswaku vadyondzi va kota ku vulavurisana na van'wana hindlela leyi hanyaka na hi vutumbuluxi. Xikongomelo xa ku tsala i ku humesa vatsari lava nga na vuswikoti na vutivi byo anama, lava nga ta kota ku tirhisa vuswikoti bya vona ku vumba switshuriwa swo tsariwa, swo voniwa na swa swihangalasamahungunyingi ku ya hi swikongomelo swo hambanahambana. Vutivi bya swiaki swa ririmi na milawu ya rona swi ta endla leswaku mudyondzi a tumbuluxa xitshuriwa lexi nga na nkhulukelano na vun'we bya miehleketo. Swiaki swa ririmi swi fanele ku dyondziseriwa ku vumba switshuriwa eka mbangu lowu swi tirhisiwaka eka wona. Matirhiselo ya swiaki swa ririmi a ya fanelangi ku languta ntsena swivulwa leswi ngo tiyimela swi ri swoxe. Ya fanele ku hlamusela ndlela leyi swivulwa swi tirhisiwaka hayona ku vumba switshuriwa swo helela swo fana na switori, switsalwana, mapapila na swiviko leswi vadyondzi va dyondzaka ku swi hlaya na ku swi tsala exikolweni.

Vuswikoti bya ririmi lebyi nga laha henhla byi fanele ku pfanganisiwa. Eku pfanganisiweni ka vuswikoti lebyi, ku kongomisa eka vuswikoti byo karhi swi nga yisa eka matirhiselo ya vuswikoti lebyin'wana xik. mudyondzi loyi a nga nghenelaka njhekajekisano u ta hlaya xitsalwana xa mavonelo / xa nkanelo kutani a hetelela hi ku titsalela xitsalwana xa mavonelo / xa nkanelo hi ku tirhisa swiaki swa ririmi swo fana na vamavizweni, maritofularha, nandzulo, mahlanganisi na sw.

Swiaki na milawu ya matirhiselo ririmi swi na ntirho wa nkoka eku twisiseni na le ku tumbuluxeni ka switshuriwa swanomo na swo tsariwa, hikokwalaho swi fanele ku pfanganisiwa na vuswikoti bya ririmi lebyi vuriweke laha henhla.

2.5 Maendlelo yo dyondzisa ririmi

Maendlelo eku dyondziseni ka ririmi eka xitsariwa lexi hi lama simekiweke eka switshuriwa**,** lama simekiweke eka ku dyondza ririmi hi ku ri tirhisa, lama tirhisaka mpfanganiso na madyondziselo yo landzelela magoza.

Maendlelo lama simekiweke eka switshuriwa na lama **simekiweke eka ku dyondza ririmi hi ku ri tirhisa** ya lawuriwa hi ku tumbuluxa na ku tirhisa switshuriwa nkarhi na nkarhi.

Maendlelo lama simekiweke eka switshuriwa ya dyondzisa vadyondzi ku va vahlayi, vatsari, valangutisi na vatumbuluxi va switshuriwa lava nga na vuswikoti vutitshembi na vuxoperi. Maendlelo lama ma katsa ku yingisela, ku hlaya na ku xopaxopa switshuriwa ku endlela ku twisisa ndlela leyi switshuriwa swi tshuriwaka hakona na nkucetelo wa swona. Ku tirhana na switshuriwa hi vuxoperi swi endla leswaku vadyondzi va hluvukisa vuswikoti byo swi hlela.

Switshuriwa swa ntiyiso i swihlovo swa vundzeni na mbangu eka ku dyondza na ku dyondzisa ririmi hi ku ri tirhisa na hindlela yo pfanganisa. Maendlelo lama simekiweke eka switshuriwa ya katsa ku tumbuluxa switshuriwa swo hambanahambana hi xikongomelo xo karhi na ku tsalela tinxakaxaka ta vaamukeri va mahungu. Maendlelo lama ya seketeriwa hi ku twisisa ndlela leyi switshuriwa swi tumbuluxiweke hi yona.

Maendlelo lama simekiweke eka ku dyondzisa ririmi hi ku ri tirhisa ya vula leswaku loko ku dyondziwa ririmi, mudyondzi u fanele ku va eka ndhawu leyi ririmi leri ri nga ku tirhisiweni naswona u fanele ku nyikiwa nkarhi wo tala wo titoloveta kumbe ku tirhisa ririmi. Vadyondzi va dyondza ku hlaya hi ku hlaya switshuriwa swo tala na ku tsala hi ku titoloveta ku tsala minkarhi yo tala.

Maendlelo yo dyondzisa ririmi hi ku landzelela magoza ya tirhisiwa loko vadyondzi va hlaya, va tumbuluxa switshuriwa swanomo na swo tsariwa. Vadyondzi va nghenelela eka swiyimo swo hambanahambana swa magoza yo yingisela, yo vulavula yo hlaya, na yo tsala. Va fanele ku hleketa hi ta vaamukeri va mahungu na xikongomelo enkarhini wa magoza lawa. Leswi swi endla leswaku va vulavurisana na ku kombisa miehleketo hindlela ya ntumbuluko. Xikombiso, ku dyondzisa ku tsala a swi kongomisi eka xitshuriwa ntsena, kambe swi kongomisa eka xikongomelo na magoza yo tsala. Hi nkarhi wa ku tsala loku landzelelaka magoza vadyondzi va dyondzisiwa ku tumbuluxa timhaka, ku ehleketa hi ta xikongomelo na vaamukeri va mahungu, ku tsala mimpfapfarhuto, ku hlela ntirho wa vona na ku andlala xitshuriwa xo tsariwa lexi paluxaka miehleketo ya vona.

Maendlelo yo dyondzisa matsalwa

Xikongomelonkulu xo hlaya matsalwa etlilasini i ku ndlandlamuxa eka vadyondzi vuswikoti byo tekela matirhiselo ya ririmi ro hluteka, leri nga na nhlamuselo ya masiku hinkwawo, nhlamuselo yo gega, vuyimeri na ku va na nhlamuselo yo enta ku tlula leri va ri hlayaka eka switshuriwa swin'wana. Hambileswi matsalwa yo tala ya nga yo hungasa, yo hlekisa kumbe ku paluxa swo karhi, vatsari lava tsalaka hi ku tinyiketa va tsala tinovhele, mintlangu na switlhokovetselo hikuva va lava ku avelana na ku paluxela vanhu mavonelo, miehleketo na timhaka kumbe swiphiqo milawu ya mahanyelo, mavoneloxipolitiki na leswi va swi kholwaka. Matirhiselo ya vona ya ririmi hindlela ya vutshila ya engetela eka ku paluxa, ku tiyisisa na ku tshikelela mavonelo ya vona.

Ku dyondzisa matsalwa a swi olovi, kambe a swi endleki handle ka ku va vadyondzi va nyika matwisiselo ya vona hindlela leyi hlutekeke na ku va na ntiyiso. Loko vadyondzi vo ka va nga dyondzi ku twisisa matsalwa hi voxe, va ta va va nga dyondzangi swo tala. Vadyondzisi va fanela ku papalata mhaka yo nyika matwisiselo na mavonelo ya vona ya switshuriwa swa matsalwa, kambe va pfumelela vadyondzi ku va na xiave lexi amukelekaka xo nyika matwisiselo ya vona. Matwisiselo ya xitshuriwa a hi ku kota ku vula leswi nga swona kumbe leswi nga hoxeka, kambe i ku va muhlayi a kuma leswi nga swa nkoka.

Tindlela to antswa ta maendlelo yo dyondzisa matsalwa ti ta katsa swin'wana kumbe hinkwaswo swa leswi landzelelaka:

- Ringeta ku hlaya xiphemu lexikulu xa xitshuriwa hilaha swi kotekaka hakona etllasini u nga pfi u wisa u endla migingiriko yin'wana. Leswi a swi fanelangi ku teka mavhiki yo tlula mambirhi. I swa nkoka ku va vadyondzi va va na ntwisiso wa madyondza mayelana na leswi ku vulavuriwaka hi swona eka xitshuriwa. Ku heta nkarhi wo leha mi ri karhi mi hlaya xitshuriwa na vadyondzi swi onha ku twisisa xitori hi xoxe kun'we na kungu ra xona. Titlilasi tin'wana ti nga hlaya switshuriwa ku nga ri na nseketelo wo tano. Leswi swi fanele ku kuceteriwa. Ku fanele ku dyondzisiwa vutlhokovetseri, ku nga ri switlhokovetselo. Hlayani switlhokovetselo swo tala hilaha swi kotekaka hakona etlilasini, na ku tiyisisa leswaku vadyondzi va tsala switlhokovetselo na vona.

- Ku xopaxopa matsalwa i swa nkoka eka nghingiriko wa xiyimo xa yunivhesiti, naswona vadyondzi eka xiyimo lexi a va fanelangi ku nghena eka xiyimo xa le henhla xo xopaxopa matsalwa. Hambiswiritano, xikongomelo xo dyondzisa switshuriwa i ku kombisa vadyondzi leswaku Ririmi ra le Kaya ri nga tirhisiwa hindlela ya vutshila, ya vutlhari hi ku anakanya na hi vuanami. Leswi swi vula leswaku hi fanele ku langutisa hi vuxiyaxiya leswaku xitshuriwa xi tumbuluxiwa njhani, xi tirhisiwa na ku andlariwa njhani leswaku leswi vuriwaka swi ta humela erivaleni no tshikeleriwa. Ntirho wo hlaya wu nga katsa ku vona vukona kumbe ku pfumaleka ka vufananisi; ku languta muxaka wa vufananisi lowu hlawuriweke hi mutsari na leswaku hikokwalaho ka yini wu hlawurile; ku languta swivumbeko swa swivulwa na mavumbelo ya tindzimana kumbe, maandlalelo ya switlhokovetselo; nhlawulo wa marito, minkongomelo leyi tshikeleriwaka eka xitshuriwa hinkwaxo, matirhiselo ya swiyimelo, mpfumawulo na muhlovo laha swi faneleke. Vunyingi bya ntirho lowu wu fanele wu endliwa ku ri karhi ku tirhisiwa switshuriwa, kambe ku xopaxopa xitshuriwa ntila hi ntila swi dlaya vuswikoti bya vadyondzi byo tikumela tinhlamuselo leti tumbeleke ta xitshuriwa.

- Vutsari byo tumbuluxa byi fanele ku katsiwa eka tidyondzo ta matsalwa. Migingiriko yo tsala leyi lavaka ku twisisa xitshuriwa lexi hlayiwaka hi vukheta yi nga pfuna vadyondzi ku fikelela xiyimo xa le henhla xo kota ku vona vuxongi bya matsalwa. Minkanerisano ya tlilasi yi nga vuyerisa loko un'wana na un'wana a va na xiave. Kambe minkanerisano ya le tlilasini leyi yisaka eka migingiriko yo tsala yi na xikongomelo lexi nga rivaleni naswona yi vuyerisa eka ku vulavula na ku tsala.

- Xo hetelela, i swa nkoka ku kombisa leswaku matsalwa a hi mhaka yo nyika tinhlamulo leti nga tona. Xitshuriwa lexi heleleke xi vula swin'wana ku nga ri hi swiphemuphemu swa xona. Ku hlaya xitshuriwa hindlela leyinene swi katsa ku migingiriko yo twisisa leswi xi vulaka swona, ku tumbuluxa, ku tinghenisa hi xiviri na ku valanga xitshuriwa hinkwaxo.

2.6 Maavelo ya nkarhi eka kharikhulamu

Kharikhulamu ya Ririmi ra le Kaya yi simekiwe ehenhla ka ku tirhisa tiawara ta 4.5 hi vhiki eka mavhiki ya 40 yo dyondza elembeni. Hinkwabyo vundzeni bya ririmi eka xitsariwa lexi byi andlariwile hi ndzhendzeleko wa mavhiki mambirhi, ku nga tiawara ta 9 eka ndzhendzeleko wa mavhiki mambirhi. **Vadyondzisi a va boheki ku tirhisa ndzhendzeleko lowu kambe va fanele ku tiyisisa leswaku vuswikoti bya ririmi, ngopfungopfu ku hlaya na ku tsala, swa endliwa nkarhi na nkarhi**. Nkarhi lowu nyikiwaka wa vuswikoti byo hambanahambana bya ririmi eka tigiredi ta 10 na 11 i wa mavhiki ya 36. Mavhiki ya mune i ya swikambelo. Nkarhi wo dyondza Ririmi ra le Kaya eka Giredi ya 12 i mavhiki ya 30. Mavhiki ya khume i ya swikambelo.

Malongoloxelo ya minkarhi yo dyondzisa ya fanele ku endla leswaku ku va na tiphiriyodo timbirhi to landzelelana evhikini. Eka ndzhendzeleko wa mavhiki mambirhi ku ringanyetiwe nkarhi lowu landzelelaka eka vuswikoti byo hambanahambana bya ririmi:

Vuswikoti	Maavelo ya nkarhi ku ya hi ndzhendzeleko wa mavhiki mambirhi (tiawara)	%
*Ku yingisela na ku vulavula	1	10
* Ku hlaya na ku langutisa: Xikambelantwisiso na Matsalwa	4	45
* Ku tsala na ku andlala	4	45

*Swiaki na matirhiselo ya ririmi swi katsiwile eka maavelo ya nkarhi wa vuswikoti lowu nga laha henhla.

2.7 Swilaveko swo dyondzisa Xitsonga Ririmi ra le Kaya tanihi dyondzo

- Mudyondzi un'wana na un'wana u fanele ku va na:

  (a) Buku yo dyondza ya ririmi leyi pfumeleriweke

  (b) Tinxaka leti landzelelaka ta matsalwa lama pfumeleriweke / ya ndzawulelo:

  Novhele / Mfuwo wa rixaka

  Ntlangu

  Vutlhokovetseri

  (c) Dikixinari

  (d) Switirhisiwa swa swihangalasamahungu: Nhlengelo wa maphephahungu na timagazini.

- Mudyondzisi u fanele ku va na:

  (a) Xitatimende xa Pholisi ya Kharikhulamu na Makambelelo

  (b) *Language in Education Policy (LIEP)*

  (c) Tibuku to dyondza ta ririmi leti tirhisiwaka hi vadyondzi na tin'wana tibuku to dyondza hi xikongomelo xa ku va swipfuno ku engetela eka switshuriwa leswi pfumeleriweke.

  (d) Tinxaka leti landzelelaka ta matsalwa lawa ya pfumeleriweke:

  Novhele / Mfuwo wa rixaka

  Ntlangu

  Vutlhokovetseri

  (e) Tidikixinari

  (f) Switirhisiwa swa swihangalasamahungu: Maphephahungu, timagazini na tiburochara to hambana-hambana.

XIYENGE XA 3: VUNDZENI NA MINKUNGUHATO YO DYONDZISA VUSWIKOTI BYA RIRIMI

Xiyenge lexi xi avanyisiwile hi swiphemu SWIMBIRHI: angarhelo wa vuswikoti, vundzeni na maendlelo, na Minkunguhato yo Dyondzisa.

3.1 KU YINGISELA NA KU VULAVULA

Ku yingisela na ku vulavula i vuswikoti lebyi hambaneke kambe swa tirhisana. Haswimbirhi swi tirhisiwa siku na siku etlilasini loko vadyondzi va ri karhi va amukela no kanerisana hi mahungu yo karhi. Ku yingisela no vulavula ka mafundza ka xiyimo xo karhi, xik: Njhekajekisano, ku lava xiletelo xo karhi. Ku yingisela na ku vulavula ka masiku hinkwawo na ka mafundza swi tirhisiwa xikan'we na ku hlaya, ku tsala na ku tolovela ku tirhisa ririmi, naswona ku vulavula swi nga endla leswaku xitshuriwa lexi tsariweke xi va eka xivumbeko xa mbulavulo (xik: ku hlayela ehenhla).

KU YINGISELA

Ku yingisela hi ku landzelela magoza

Hakanyingi ku dyondzisa xa ku yingisela swi katsa ku tirhisiwa ka swiyenge swa ku yingisela hi ku landzelela magoza. Lowu i nghingiriko lowu avanyisiweke hi swiyenge swinharhu leswi kombisaka maqhinga yo yingisela leswaku ku ta twisisiwa marito, ririmi na tinxaka tin'wana to yingisela. A hi minkarhi hinkwayo laha ku nga ta tirhisiwa magoza hinkwawo yo yingisela. Xikombiso, loko vadyondzi va ri ku yingiseleni ka nhlamuselo leyi kandziyisiweke va ta fanela ku endla migingiriko yo **tilulamisela ku yingisela** leyi nga ta va tsundzuxa eka ku yingisela ko kongomisa leswaku va ta kota ku yelanisa leswi va swi yingiselaka na leswi ku nga khale va swi tiva. Migingiriko **ya nkarhi wo yingisela** yi ta pfuna vadyondzi ku va va tsundzuka vuxokoxoko no hlela hungu leri yingiseriweke. Migingiriko leyi endliwaka **endzhaku ko yingisela** yi nga endla leswaku vadyondzi va kota ku hlamula eka leswi va nga swi twa loko ku karhi ku kanerisaniwa.

Switoloveto na makambelelo ya xikambelantwisiso xo yingiseriwa swi nyika nkarhi wo dyondzisa vadyondzi ku yingisela.

Ku tilulamisela ku yingisela

- Mudyondzisi u lulamisa mbangu
- Mudyondzisi u tlhontlha ku tsakela ku yingisela eka vadyondzi
- Mudyondzisi u tlhontlha ntivoririmi wa vadyondzi
- Vadyondzi va fanele va bvumba vundzeni
- Mudyondzisi u tlhontlha vutivi lebyi nga kona
- Mudyondzisi u aka vutivi bya khale lebyi nga kona eka vadyondzi
- Mudyondzisi u fanele ku hlamusela leswi a swi languteleke eka vadyondzi
- Mudyondzi u fanele ku ehleketa hi ta xikongomelo xo yingisela

Hi nkarhi wo yingisela

- Vadyondzi va xopaxopa
    - o hungu
    - o xivulavuri
    - o Vumbhoni lebyi nyikiwaka hi xivulavuri, maehleketelo ya xivulavuri na matitwelo
- Vadyondzi va vona vuxaka exikarhi ka timhaka
- Vadyondzi va kuma nhlamuselo
- Vadyondzi va vutisa swivutiso
- Vadyondzi va endla minkumbetelo na ku tiyisisa leswi bvumbiweke
- Nyika mianakanyo hi leswi vuriweke na ku swi hlela

Endzhaku ko yingisela

- Vadyondzi / mudyondzi u vutisa swivutiso
- Vadyondzi va vulavula hi leswi xivulavuri / muhlayi a swi vuleke
- Vadyondzi va katsakanya leswi andlariweke hi xivulavuri hi ku vulavula kunene
- Vadyondzi va endla nhluto wa tinotsi
- Vadyondzi va xopaxopa no hlela hi vuxoperi leswi va swi tweke
- Vadyondzi va va a na na xiave eka migingiriko leyi humesaka minongoti leyi kumiweke
- Vadyondzi va nyika mianakanyo ya vona ehenhla ka leswi andlariweke hi xivulavuri

Tinxaka to hambanahambana to yingisela

Ku yingiselela ku kuma hungu ro karhi

Ku yingisela, ku nga ri ku twa ntsena, hi swona swa nkoka eka ku angula hindlela ya vutlhari eka swilo leswi hi hlanganaka na swona laha hi hanyaka kona. Eka misava leyi thekinoloji yi nga vumba tinxaka to hambanahambana ta mimpfumawulo, marito, vuyimbeleri na ku vulavula, ku dyondza ku yingisela ntsena swilo leswi swi nga swa nkoka kumbe leswi swi pfunaka hi swona swi lavekaka ngopfu. Swo tala leswi nga longoloxiwa laha hansi, leswi swi humelelaka eka magoza yo hambanahambana yo yingisela a swi nge vi swintshwa eka vadyondzi lava va welaka eka xiyimo lexi xa tigiredi ta 10-12, kutani vadyondzisi va nga tirhisa maendlelo lawa loko va vona ongeti vadyondzi a va swi twisisa.

- Tlhontlha vutivi lebyi vadyondzi va nga na byona ku nga se yingiseriwa
- Tiyisisa xikongomelo xa muvulavuri
- Tinyiketeli swinene eka nghingiriko wo yingisela no kombisa ku swi tsakela

- Lavana na tinhlamus elo ta leswi vuriwaka
- Kamba ntwisiso wa hungu hi ku vumba vuxaka exikarhi ka leswi nga vuriwa, ku endla na ku tiyisisa leswi nga bvumbiwa, ku endla minkumbetelo,ku hlela a ku tlhela u ehleketisisa hi ta leswi u nga swi twa
- Ku endla tinotsi leti twisisekaka, hi ku ba mavala ya yingwe, ku tirhisa mimepe, ku veketela swilo ku ya hi vuxaka bya swona, ku katsakanya, ku endla minongonoko yo kamba, ku veka hi marito ya wena n'wini, ku tlhela u rungula, ku hlamusela
- Lemuka hungu leri humaka eka xivulavuri
- Tekela enhlokweni mbangu na nhlamuselo na ntirho wa marito
- Lemuka, kuma nhlamuselo no hlela mahungu.
- Twisisa swileriso, swiletelo na maendlelo ya swilo
- Lemuka timhakankulu na miehleketo yo seketela
- Gayela timhaka hi ku: pimanisa. landzelela swileriso, ku pfala mavangwa, ku vona ku hambana, ku gwabisa swiyenge swo karhi, ku hundzisa mahungu ya ya eka xiyimo xin'wana, ku longoloxa, ku yelanisa / kongomisa no kuma mongo wa tinhlamuselo
- Landzelerisa leswi nga andlariwa hi ku: hlamula swivutiso, ku hluta tinotsi, ku veketela timhaka ku ya hi vuxaka bya tona,ku katsakanya, ku antwisa ntwisiso, ku anakanya hi ta leswi vuriweke, ku vulavula kumbe ku tsala.

Ku yingiselela ku kota ku xopaxopa no hlela

Maendlelo yo tala eka lama longoloxiweke laha hansi ma pfuna eka dyondzo ya switshuriwa swa matsalwa, eka swinavetiso na le ka tibuku ta swa tipolitiki. Endzhaku ka nghingiriko wo yingisela, vadyondzisi va tala ku nyika vadyondzi nkarhi wo kanerisana, kambe swi tlhela swi pfuna ku hundzuluxa migingiriko leyi leswaku yi va yo tsariwa. Xinsin'wana xo koma lexi humaka eka ntlangu wa filimi xi nga tirhisiwa ku sungula xitsalwana xo rungula ("Xana u twa yini? Ringeta ku twisisa leswi u swi twaka."). Ku nga hlawuriwa marito yo hlayanyana lama tlhontlhaka matitwelo lama humaka eka mbulavulo kumbe lama humaka eka xitlhokovetselo lexi nga hlayiwa hi ntwalo wa rito swi katsiwa eka ku tsala xitshuriwa lexi yelanaka na mbangu wolowo. Katsa marito lama kanetanaka na leswi nga vuriwa eka mbulavulo kumbe u tirhisa marito lama humaka eka xitlhokovetselo xa wena leswaku u ta ma twisisa ku antswa.

- Lemuka no hlela ririmi ro kucetela, ro tlhontlha matitwelo, ro khorwisa no onga, mboyamelatlhelori'nwe, ku venga munhu kumbe ntlawa wa vahu vo karhi ku nga ri na xivangelo na mavonelo ya mhaka hi tihlo rin'we
- Hambanisa timhaka ta ntiyiso na mavonelo ya munhu
- Kombisa ndzemuko na ku hlamusela matirhiselo ya thoni, rivilo na matirhiselo ya ririmi
- Angula eka ta xitayili, thoni na rhejisitara u tlhela u xopaxopa leswi u swi tweke
- Twisisa nandzelelano wa timhaka
- Endla xiboho u tlhela u nyika vumbhoni

- Endla minkumbetelo no bvumba mimbuyelo
- Angula eka matirhiselo ya ririmi, mahlawulelo ya marito, xivumbeko xa xitshuriwa xanomo na matwariselo ya marito

Ku yingiselela ku bumabumela na ku burisana na van'wana

Migingiriko leyi yo yingisela yi tirhisiwa kahle eka mijekajekisano, eka ku kanerisana hi mintlawa na le ka mimburisano yin'wana na yin'wana leyi yi nga kunguhatiwa. Ku languta swiphemu switsongo swa tifilimi swi nga pfuneta eka ku xopaxopa swihlawulekiso leswi longoloxiweke laha hansi.

- Angula eka mimbangu ya mbulavurisano
- Tirhisa milawu yo siyerisana loko u burisana na van'wana
- Vutisa swivutiso leswi yisaka mbulavurisano emahlweni
- Angula eka ririmi, ninginiso wa swirho, ku langutana hi mahlo na matirhiselo ya swikoweto swa miri
- Kombisa ku twisisa ka vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka ririmi na mfuwo hi ku komba nxiximo eka milawu ya mbulavurisano ya mimfuwo yo hambanahambana.
- Angula eka vuxongi bya xitshuriwa xa nomo, xik. ncino, rivilo, nkucetelo wa mpfumawulo, vufananisi, ninginiso wa swirho leswi nga ka xitshuriwa

KU VULAVULA

Loko vadyondzi emakumu ka xiyimo lexi xa dyondzo va nga kota ku vulavula hi ku olova, va nga kanakani na hi nkhaqato, va ta va va kume xin'wana xa switirhisiwa swa nkoka leswi va nga swi tirhisaka evuton'wini bya vona, eka leswi khumbaka vona vini na le mintirhweni. Ku tumbuluxa vutitshembi lebyi i swa nkoka ku tlula thekiniki kumbe rhengu rin'wana ro vulavula entshungwini. Vadyondzi va fanele va tiva leswaku loko va vulavula a ku nge vi na ku monyiwa kumbe ku sapateriwa, naswona mudyondzisi u fanele ku va va tshembisa leswaku u ta seketela na ku va kondletela minkarhi hinkwayo.

Vadyondzi va ta va va dyondzisiwile tithekiniki ta madyondza to nyika xipichi xa kahle loko va nga se nghena eka xiyimo lexi. Dyondzisa tlilasi ntsena leswi va faneleke ku swi dyondza.

Ku vulavula hi ku landzelela magoza

Ku dyondzisa ku vulavula swi fanele ku katsa vutivi bya magoza na maqhinga ya mbulavurisano:

- Ku kunguhata, ku endla mindzavisiso na ku lulamisa
- Ku titoloveta na ku andlala

Ku kunguhata na ku lulamisa

- Vadyondzi va fanele va kota ku kombisa vuswikoti byo kunguhata, byo endla ndzavisiso na byo lulamisa mbulavulo hi ku:
- tirhisa rhejisitara leyi faneleke, xitayili na rito (mavonelo na matitwelo) ku ya hi vaamukeri va mahungu, xikongomelo, vundzeni na nkongomelo;

- tirhisa ririmi leri faneleke;
- kombisa ku lemuka hindlela ya vuxoperi eka ta matirhiselo ya ririmi hi ku nyika timhaka ta ntiyiso no kombisa mavonelo ya yena hi ku tirhisa tinhlamuselo to kongoma, to gega na ta nkumbetelo;
- humesela no boxa minkoka na matitwelo, mimboyamelotlhelorin'we, mavonelo ya timhaka hi tihlo rin'we, ririmi ro tlhontlha matitwelo, ku tirhisa ririmi hindlela ya nsusumeto ku khorwisa no onga;
- tirhisa switirhisiwa na switshuriwa swo seketela tanihi tidikixinari na tithisorasi ku hlawula ntivomarito wo vuyerisa na ku ku andlala mhaka a karhi a tirhisa tinotsi, swipfuno swo yingiseriwa na / kumbe swo voniwa na tigirafu ku endlela leswaku a andlala mhaka hindlela leyi kokaka rinoko na hi nkhaqato.

Ku titoloveta na ku andlala

Vadyondzi va fanele va kota ku kombisa vuswikoti byo nyika mbulavulo hi ku:

- vulavula va kongomise eka vaamukeri va mahungu
- ku boxa eka tinxaka to tala ta swipfuneto leswi tirhisiweke ku katsa timhaka ta ntiyiso na swikombiso mayelana na swilaveko swa ntirho / mbulavulo;
- tirhisa masungulo na mahetelelo lama kokaka rinoko: vumba miehleketo na minseketelo hindlela leyi twalaka, yo landzeleleka; va kongoma mhaka yo karhi naswona va tivonela leswaku va nga pfi va hambuka eka mongo wa mbulavulo, va nga vuyeleli marito, va nga tirhisi marito lama tirhisiwaka ku tlula mpimo na marito yo nandzihisa mbulavulo hambi swi nga fanelangi;
- tirhisa tindlela ta maandlalelo ya timhaka to fana na leti kombisaka ndzandzelelano, tindlela to tirhisa tinhlokomhaka kumbe mhakankulu,xivangelo na mbuyelo, ku pimanisa na ku hambanisa, xiphiqo na xitshunxo ku lemukisa no susumeta mhaka;
- tirhisa thoni leyi faneleke;
- andlala no humelerisa minseketelo yo twala no tirhisa vumbhoni lebyi faneleke (xikombiso, swa tinhlayo, vumbhoni, swikombiso swo karhi) leswi fikelelaka swilaveko swa swa vumbhoni leswi katsaka ku khorwisa, ku amukeleka na ku fambelana na leswi seketeriwaka;
- tirhisa tindlela leti faneleke ta mavulavulelo / mavitanelo ya vanhu kumbe to vuyelela: vamanana na vatatana, vasati na vavanuna, ndzi lava ku tiyisisa leswaku....;
- tirhisa mahlawulelo ya marito, swiaki swa ririmi na milawu ya ririmi leswi faneleke;
- tirhisa tithekiniki to vulavula hi ku tirhisa marito na to kala marito (xikombiso; thoni, ku vulavula u twala / ku yisa rito ehansi na le henhla, mpimo wa rivilo, mavumbele ya swivulwa ku langutana hi mahlo na vaamukeri va mahungu, mafambafambelo ya swirho swa xikandza, swikoweto swa miri mayimelo na matshamelo na ku tirhisa miri) eka maandlalelo.

Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa eka switshuriwa swa mbulavurisano wa nomo

Mbulavulo lowu lulamisiweke

Hinkwaswo leswi longoloxiweke ehansi ka ku titoloveta na ku andlala swa tirhisiwa na kwala.

Mbulavulo wa xijumana

- Tirhisa thoni, ntlakuso wa rito, mpimo wa rivilo, ku langutana na vaamukeri va mahungu, yimelo na swikoweto swa miri.
- Tirhisa ntivomarito hindlela leyi faneleke yo pfuna na swiaki swa ririmi
- Tirhisa manghenelo na mahetelelo yo koka rinoko

Inthavhiyu

- Tirhisa vutshila bya mavutiselo ya swivutiso, byo susumeta mhaka, byo teka tinotsi, byo katsakanya, byo yingisela na byo tirhisa swikoweto hindlela leyinene.
- Kunguhata no lulamisa: Humesa xikongomelo, vutivi bya le ndzhaku, nhlokohato, swivutiso, nkarhi, ndhawu, malongoloxelo ya timhaka na mavekelo ya tona (languta eka swihlawulekisi swo tsala).
- Tirhisa tithekiniki to inthavhiyu hi ku landzela magoza lama :
    - o Masungulo (ku titivisa; vula na xikongomelo)
    - o Aka vuxaka (aka moya wo tshembana)
    - o Swivutiso (vutisa swivutiso u suka ka leswo angarhela ku ya eka swo kongoma, swivutiso swo yelana na xikongomelo xa inthavhiyu; tirhisa ririmi leri vupfeke, ro ka ri nga pfatlanyi van'wana, ro xixima, ra nsusumeto; yingisela hindlela yo komba ku hiteka, xopaxopa maangulele, angula hindlela leyi vuyerisaka na ku ku komba vutivi bya wena).
    - o Nkatsakanyo (tsala miangulo hi ku teka tinotsi; katsakanya; longoloxa no lulamisa miangulo na timhaka ta nkoka hindlela leyi twisisekaka).
    - o Ku gimeta (khensa loyi a inthavhiyuwaka; nyika vuxokoxoko byo tihlanganisa na yena).

Ku tivisa xivulavuri

- Tivisa xivulavuri eka vaamukeri va mahungu hi vuxokoxoko tahihilaha swi faneleke hakona.
- Kunguhata, lulamisa kutani u andlala:
- Katsa ririmi ra mafundza ku amukela no tivisa xivulavuri. U nga tirhisi misavu.
- Endla ndzavisiso ku kuma timhaka ta nkoka eka xivulavuri na ririmi leri va nga ta tsakela leswaku ri tirhisiwa.
- Kumisisa eka xivulavuri leswaku hi swihi leswi va lavaka leswaku swi tsavuriwa eka ntsalwavutitivisi ra xona.
- Nyika timhaka leti faneleke tavundzhaku bya xivulavuri.

- Nyika matimu ya ta loko xi nghena xikolo, minthwaso na matimu ya ta le mintirhweni.
- Boxa leswi a hungasaka ha swona na leswi a swi tsakelaka ntsena loko swi fanerile eka mbangu wa mbulavulo wa yena.
- Vula leswi xivulavuri xi swi fikeleleke swa xiyimo xa le henhla.
- Komba vuxaka exikarhi ka ntiviso lowu wa xivulavuri na nkongomelo wa xipichi, xik, hikokwalaho ka yini xivulavuri xi rhambiwile ku ta vulavula eka ntlangu lowu.
- Tivisa vito ra xivulavuri emakumu no tiyisisa leswaku ri twarisiwe kahle na hi nkhaqhato.
- Tivisa xivulavuri hindlela yo komisa: vaamukeri va mahungu va tele ku yingisela xivulavuri ku nga ri loyi a xi tivisaka.

Ku nyika marito yo khensa

Nyika marito yo khensa xivulavuri endzhaku ka loko xi andlarile mbulavulo eka vaamukeri va mahungu.

- Kunguhata, lulamisa no andlala.
- Yingisela xivulavuri hi vukheta leswaku u ta kota ku tsavula swilo swa swa nkoka eka mbulavulo wa xona.
- Tsavula timhaka ta ntikelo eka mbulavulo xik, khensa xivulavuri ku va xi paluxile miehleketo kumbe timhaka leti a ti nga tiviwi.
- Khensa hindlela yo komisa no kongoma.

Nkanelo wa phanele

- Xivulavuri xin'wana na xin'wana xi vulavula hi xiphemu xo karhi xa nhlokomhaka yo karhi.
- Ku tirhisa swivulwana leswi tirhisiwaka eka mafambiselo ya tinhlengeletano.
- Mintirho ya mutshamaxitulu:
    - Ku endla leswaku swilo swi famba hi nawu
    - Ku vona leswaku nkarhi wu tirhisiwa hindlela leyi faneleke
    - Ku vona leswaku nongonoko wa landzeleriwa
    - Ku kondletela leswaku ku tekiwa xiave
    - Ku va a nga teki tlhelo
    - Ku kondletela swiringanyeto no vitana tivhoti.

Nkanerisano wa nkamafundza

- Sungula na ku endla leswaku mbulavurisano wu ya mahlweni
- Tirhisa milawu yo siyerisana
- Yimelela mavonelo yo karhi
- Ku vulavurisana hi xikongomelo xo fikelela ntwanano
- Pfala mavangwa na ku kondletela loyi a nga ku vulavuleni
- Avelanani miehleketo na mintokoto na van'wana na ku komba ku twisisa minongoti

Njhekajekisano

Xiboho / xitshunxo: I xitatimende lexi swipanu swimbirhi swi kombisaka mavonelo ehenhla ka xona xik: 'Ku herisiwa ka switlhavani hi swona ntsena swi nga vaka xitshunxo xo herisa tinyimpi na ku tisa vuhlayiseki laha misaveni'.

- **Minkaneto:** swi hlamusela leswaku hikokwalaho ka yini xipanu xin'wana xi nga pfumelelani na xin'wana.
- **Swivulavuri swa tlhelo ra mpfumelo:** swi pfumelelana na xiboho / xintshunxo lexi vekiweke. Xipanu xa tlhelo ra mpfumelo minkarhi hinkwayo xi na ndzhwalo wo kombisa ntiyiso wo pfumelelana na nhlokomhaka naswona hi xona xi sungulaka naku gimeta njhekajekisano.
- **Swivulavuri swa tlhelo ra nandzulo:** swi kanetana na xiboho xitshunxo lexi vekiweke hi ku andlala mhaka leyi kanetanaka na leswi vuriweke hi xipanu xa tlhelo ra mpfumelo na ku seketela xiyimo.

Maendlelo ya njhekajekisano

- Nhlokomhaka na minseketelo yo sungula swi vuriwa hi xivulavuri xo sungula xa xipanu xa tlhelo ra mpfumelo.
- Minseketelo yo sungula ya kombisiwa hi xivulavuri xo sungula xa xipanu xa tlhelo ra nandzulo.
- Xivulavuri xa vumbirhi xa tlhelo ra mpfumelo xi kombisa minseketelo ya xipanu xa xona.
- Xivulavuri xa vumbirhi xa tlhelo ra nandzulo xi kombisa minseketelo ya xipanu xa xona.
- Haswimbirhi swipanu, swa tlhelo ra mpfumelo na ra nandzulo swi nyikiwa timinete ta 5-10 to wisa leswaku swi lulamisa minkaneto ya swona. Xipanu xin'wana na xin'wana xi boheka ku kanetana na minseketelo ya van'wamphikizi va vona na ku tlhela va vumba na ku sirhelela minseketelo ya vona.
- Xipanu xa tlhelo ra nandzulo xi nyika minkaneto mimbirhi leyi phikizanaka na minseketelo mimbirhi ya ntlawa wo pfumela va tlhela va nyika minseketelo ya vona mimbirhi.
- Xipanu xa tlhelo ra mpfumelo xi nyika minkaneto mimbirhi leyi phikizanaka na minseketelo mimbirhi ya ntlawa wo pfumela va tlhela va nyika minseketelo ya vona mimbirhi.

Vulehi bya switshuriwa leswi nga ta tirhisiwa eka ku yingiselela hi xikongomelo xo twisisa

Switshuriwa	Tigiredi	Nhlayo ya marito
• Swanomo, swo voniwa, swa mbonoyingiselo na switshuriwa swa swihangalasamahungu hi tindlela tinyingi swo fana na timagazini, maphephahungu, tikhatuni, swinavetiso • Tidikixinari / Tithisorasi • Switshuriwa swo yingisela (Ku yingiselela ku twisisa: xitsemiwa xo leha ku ringana timinete timbirhi eka Tigiredi ta 10 na 11, na xo leha ku ringana timinete tinharhu eka Giredi ya 12) • Xitshuriwa xi fanele xi hlayiwa kwalomu ko ringana kambirhi ku nga si kamberiwa • Tibuku ta tinomboro ta tinqingho, swiletelo swa minongonoko ya thelevhixini na tixedulu • Switshuriwa switsalwambiko na swa vutumbuluxi • Switshuriwa swa swihlovo swa vutivi • Switshuriwa swo engetela vutivi • Switshuriwa swa mbonoyingiselo (Tifilimi, minongonoko ya thelevhixini, minkandziyiso, minongonoko ya xiyanamoya, Swifaniso / tifotho / swinepe, vuyimbeleri bya vhidiyo)	Giredi ya 10	Marito ya 200
	Giredi ya 11	Marito ya 300
	Giredi ya 12	Marito ya 400

Nkarhi lowu ringanyetiweke wo tumbuluxa switshuriwa swanomo bya nomo

Switshuriwa	Nkarhi lowu pimiweke (Tigiredi ta 10-12)
Mimburisano, Minjhekanjekisano, minkanerisano ya foramu / ntlawa / phanele	Timinete ta 20 - 30
N'wangulano	Timinete ta 6 - 8
Swiletelo na swileriso	Timinete ta 4 - 5
Inthavhiyu	Timinete ta 10 - 15
Ku tivisa xivulavuri, ku nyika marito yo khensa	Timinete ta 4 - 5
Mbulavulo lowu lulamisiweke / mbulavulo wa xijumana, xiviko, nhluto	Timinete ta 4 - 5
Ku rungula xitori	Timinete ta 8 - 10
Tinhlengeletano na mafambiselo ya tona	Timinete ta 10 - 15

3.2 KU HLAYA NA KU LANGUTISA

Xiyenge lexi xi katsa magoza yo hlaya na ku langutisa na maqhinga lama tirhisiwaka ku twisisa no komba ku tsakela switshuriwa swa matsalwa na leswi nga riki swa matsalwa.

Ku hlaya hi ku landzelela magoza

Ku dyondzisa ku hlaya swi nga katsa magoza manharhu lama nga pfunetaka leswaku switshuriwa swi twisiseka. A hi minkarhi hinkwayo laha ku nga ta tirhisiwa magoza lawa hi manharhu ka wona. Xikombiso, loko vadyondzi va ri eku hlayeni ka xitshuriwa kumbe muxaka wa tsalwa lowu va nga wu tiveki, va ta fanela ku tirhisa endlelo ro **tilulamisela ku hlaya** tanihi nghingiriko lowu nga ta va pfuna leswaku va vona swihlawulekisi swa xitshuriwa xolexo leswaku va ta vona ku yelana ka xona na ntokoto kumbe vutivi lebyi va nga na byona. Loko se va nghena eka nghingiriko **wo hlaya** swi ta va pfuna leswaku va xopaxopa xivumbeko na swihlawulekisi swa ririmi swa xitshuriwa kumbe tsalwa rolero hi vuenti. Endlelo ra vunharhu ra **endzhaku ko hlaya** ri nga pfuna vadyondzi leswaku va ringeta ku humesela erivaleni leswi va swi hlayeke eka tsalwa hindlela yo tsala.

Ku tilulamisela ku hlaya i goza leri vadyondzi va tivanaka na xitshuriwa. Laha ku pfindlusiwa vuxaka na vutivi lebyi va nga na byona.

- Ku hlaya hi ku hatlisa leswaku ku kumiwa rivoningo mayelana na swihlawulekiso swa switshuriwa swo fana na: ku fambisa mahlo: Mavito ya matsalwa, tinhlokomhaka, tinhlokomhakantsongo, swihlamuselaswifaniso kumbe swihlamuselatikhathuni, swiphemu swo voniwa na swo tsariwa, xik: tifonto na manomborelo, tigirafu, tichati, tidayagiramu, mimepe, timenyu ta khompyutha ku lava marito ya nkoka, na swin'wana.

- Ku hlaya hi ku hatlisa leswaku ku kumiwa swiphemu swa buku, xik: pheji ra vito ra tsalwa, nongonoko, dlilosari, xikombo, xitandzhaku, kavanyisa ka tsalwa, tinotsi leti tsariweke emakumu ka pheji, na swin'wana.

- Ku vhumba vundzeni bya xitshuriwa hi ku tirhisa vutivi lebyi kumiweke loko ku hlayiwa hi ku hatlisa na ku fambisa mahlo.

- Ku dyondzisa ntivomarito ya nkoka lama vadyondzi va nga ma tiviki.

Ku hlaya hilaha ku kumiwaka nhlamuselo ya xitshuriwa na ku xiyisisa swihlawulekisi swa matirhiselo ya ririmi ra xona.

- Ku kumiwa mongo wa xitshuriwa.

- Ku kumiwa tinhlamuselo ta marito yo ka ya nga tolovelekangi na swifaniso hi ku tirhisa vutivi byo hlaya kumbe ku twisisa rito hi ku pfunawa hi swiphemuphemu swa rona na hi ku tirhisa vuthala bya mbangu lowu swi kumekaka eka wona.

- Ku tirhisa maqhinga yo twisisa switshuriwa : ku vona vuxaka exikarhi ka timhaka, ku kambela loko u twisisa, ku endla leswaku rivilo ra mahlayelo ri fambelana na ku tika ka xitshuriwa, ku hlaya nakambe laha swi nga fanela, ku langutela ku kuma mahungu lama nga pfunetaka ntwisiso, ku vutisa no hlamula swivutiso, (sukela eka swivutiso swa xiyimo xa le hansi ku ya eka xa le henhla) ku vona hi miehleketo, ku kumbetetela, ku hlayela ku kuma timhaka ta nkoka, ku languta nhlawulo wa marito na swiaki swa ririmi, ku lemuka muxaka wa xitshuriwa hi ku languta xivumbeko na swihlawulekisi swa matirhiselo ya ririmi.

- Ku endla tinotsi kumbe ku katsakanya timhaka ta nkoka na leto seketela

Endzhaku ko hlaya mudyondzi u kota ku vona no angula ehenhla ka xitshuriwa hinkwaxo.

- Ku hlamula swivutiso mayelana na xitshuriwa ku sukiwa eka leswo olova ku yiwa eka leswo tika.
- Ku fananisa na ku hambanisa; na ku hlanganisa miehleketo.
- Ku hlela, ku endla minkatsakanyo no nyika mavonelo ya wena.
- Ku tshula xitshuriwa xo fana na lexi hlayiwa hindlela yo tsala (laha swi nga fanela).
- Ku lemuka matirhiselo ya ririmi hi vuxoperi: ku kongomisiwe eka:
    - timhaka ta ntiyiso na mavonelo
    - tinhlamuselo to kongoma na ta nkumbetelo
    - tinhlamuselo to kongoma na to gega
    - vundzhaku xitshuriwa na bya mutsari mayelana na ta mahanyelo na tipolitiki na swa mfuwo
    - ndlela leyi ku hlawula na ku tlula timhaka swi nga na nkucetelo hakona eka nhlamuselo
    - vuxaka exikarhi ka ririmi na matimba
    - ririmi ro tlhontlha matitwelo na ro khorwisa no onga, mboyamelatlhelorin'we, ku venga munhu kumbe ntlawa wo karhi handle ka xivangelo, xihlawuhlawu, ku vona timhaka hi tihlo rin'we, matirhiselo yo hambanahambana ya ririmi, minkumbetelo, ku ehleketela, mavonelo / minseketelo, xikongomelo xo katsa ku siya mahungu yo karhi

Ku hlamusela switshuriwa swo voniwa (tinxakaxaka ta girafiki na to voniwa kunene)

Vadyondzi vo tala va kuma vutivi eka xikirini ku tlula eka maphepha lama nga kandziyisiwa. Dyondzo yo twisisa switshuriwa swo voniwa kunene i ya nkoka swinene hikwalaho xikirini xa khompyuta i xihlovo lexi nga fuwa xa switirhisiwa. Lemuka hilaha maandlalelo ya timhaka ya nga na nkoka eka tiwebu sayiti, ndlela leyi vanavetisi va kokaka rinoko ra vanhu na ndlela leyi mafambafambelo na muhlovo wa swilo swi nga na nkoka eka ku kucetela vatirhisi va webusayiti yo karhi leswaku va hundzela eka tiwebusayiti tin'wana.

- Tithekiniki ta nsusumeto: Ririmi ro tlhontlha matitwelo, nsusumeto, mboyamelatlhelorin'we, ririmi ro khorwisa no onga
- Ndlela leyi ririmi na swifaniso swi kombaka na ku vumba matitwelo na minkoka; swifaniso na ririmi leswi tsan'waka rimbewu, rixaka, malembe kumbe leri tshikelelaka, mavonelo ya mhaka hi tihlo rin'we, ngopfungopfu eka swinavetiso
- Ntikelo wo tirhisa tinxakaxaka ta tifonto na tisayizi to karhi, tinhlokomhaka na tikhepixini
- Xopaxopa, kuma mongo, hlela mahungu na ku angula eka tinxaka ta tikhathuni / swichupuchupu swa tifilimi.

Nhluvukiso wa ntivomarito na matirhiselo ya ririmi

Vutivi bya swilo swo hambanahlambana leswi dyondziwaka eka ta ntivomarito na matirhisele ya ririmi swi fanele ku tivisiwa eka vadyondzi hi ku tirhisa ntsena switshuriwaxidzi swo fana na prosi na vutlhokovetseri, Matsalwa ya fikixini na yo ka ya nga ri ya fikixini. Xikombiso, loko u tirha hi swigaririmi, i swa nkoka minkarhi hinkwayo ku vutisa vadyondzi leswaku hikokwalaho ka yini xiga xi tirhisiwile ematshan'weni yo va kombela ku xi boxa exivulweni. Swa antswa ku vutisa swivutiso swo fana na 'hikokwalaho ka yini mutsari a tirhisile xitsemamakholo laha?' ematshan'weni yo vutisa leswi 'I xigaririrmi muni lexi tirhisiweke laha?'

Nkongomiso wu fanele ku va eka leswi landzelelaka:

- Ku tirhisa ririmi ro gega na tindlela to nandzihisa switshuriwa: swivulavulelo, swivulavulelwana, swivuriso, swigaririmi (xihlambanyiso, xigego, vumunhuhati, xihundzulo, onomatopiya, xithathelo, vuhambanisi, xikhovolelo, xihlekulo, misavu ya vutlharhi, ximonyo, xitsemamakholo, xiyimelo, xisasi, xitirhisanandzulo, xikatsatinhlamuselo (okizimoroni), xitikaneti, ntlangiso wa marito, xivevukisantikelo wa mhaka, nkanetano wa timhaka). Na loko vutivi bya swigaririmi leswi byi ri bya nkoka, swi fanele ku tivisiwa vadyondzi byi ri eka eka swtshuriwa swa ntiyiso, swa rixaka ra prozi, vutlhokovetseri, matsalwa ya fikixini na yo ka ya nga ri ya fikixini.
- Ku hambanisa exikarhi ka tinhlamuselo to kongoma na to gega
- Tirhisa tidikixinari na tithisorasi na tibuku tin'wana to pfuneta ku kuma nhlamuselo, mapeletelo, matwariselo na mavumbele ya mapeletwana na swihluvi swa mbulavulo leswi marito yo ka ya nga tolovekanga ya welaka eka swona
- Ku kombisa nhlamuselo ya swirhangi leswi tolovelekeke (xik: xi-) na swilandzi leswi tolovelekeke (xik: -ana)
- Kuma nhlamuselo ya marito na vuxaka bya wona na marito manwana lama nga ka ya nga ka ndyangu wun'we u ri karhi u tirhisa timintsu, swilandzi na swirhangi leswi tolovelekeke
- Ku tirhisa mbangu lowu xitshuriwa xi nga ka wona ku kuma tinhlamuselo ta marito yo ka ya nga tolovelekangi (xik: tirhisa tinhlamuselo leti nga ndzeni ka xivulwa), swinyikavuthala, (xik: hiko, mimfungho yo tshaha) na mimfungho yo pfapfarhutiwa kunene (nkombiso wa ntikiso)
- Ku kombisa ku hambana exikarhi ka marito ya tinhlamuselo tinyingi (tipholisemi) eka switshuriwa leswi nga tikiki leswi nga na tinhlokomhaka leti vulavulaka hi swilo leswi voniwaka na ku khumbeka
- Ku lemuka vufananisi byo tirhisa timhaka leti nga humelela khale, ta vukhongeri, leti nga ka matsalwa xik: Ku tirhisiwa **Tomasi makholwa hi ku vona** ku vula munhu loyi a nga hatliki a kholwa mhaka yo karhi.
- Ku kombisa ku twisisa ka swivulwana na swivuriso, na swivulavulelo
- Ku hlela hilaha marito yo huma eka mimfuwo yo hambanahambana yi vaka na nkucetelo eka xitshuriwa (xik: marito yo huma eka tindzimi tin'wana, mavulavulelo ya le xitarateni, marin'wana, matheme ya rixaka ro karhi)
- Kombisa ku hambana exikarhi ka marito lama kanganyisaka, tihomonimi, vamavizweni (*lamula / lamula*; *sangu / xitheve*)
- Rungula xitori kumbe ku tirhisa xivulwa u tirhisa marito yo hambanahambana (vamavizweni na maritofularha)

- Tirhisa rito rin'we ematshan'weni ya xivulwana (xik: **mativula** ematshan'weni ya **n'wana wo sungula emutini**)

- Tirhisa mafambakun'we (xik: bandi na buruku, kondlo na ximanga)

Swivumbeko swa swivulwa na maandlalele ya timhaka eka switshuriwa

Swilo swo tala leswi longoloxiweke laha swi ta va se swi dyondziwile hi tindlela tin'wana eka swiyimo leswi hundzeke. Ku dyondzisa tipatironi ta swiaki swa ririmi swi tala ku tirha ku antswa eka tidyondzo to tsala, loko vadyondzi va nyikiwa nkarhi wo swi tirhisa,va vona matimba ya swona matshan'weni yo 'swi tsavula ' eka switshuriwa swa van'wana.

- Ku kombisa, ku hlamusela na ku xopaxopa nhlamuselo na mintirho ya swiaki na milawu ya ririmi eka switshuriwa swi katsa leswi:
    - Mahlanganisi: xo sungula; eka tlhelo rin'wana …, hikokwalaho, hikuva
    - Tinxakaxaka ta minkomiso ya marito na mavitinkomiso
    - Swivumbeko swo hambanahambana swa maendli na swipfunetamaendli ku humelerisa minkarhi na mahlayelo hi nkhaqato
    - Swivulwan'we, swivulwankatsano, swivulwampfilungano na swivulwampfilunganonkatsano hi ku tirhisa swivulwahava, swivulwana na mahlanganisi
- Xivulwa xa riendli ra nghingiriko na riendli ra xitwisiwa
    - Mbulavulo wo tshaha muvulavuri na mbulavulo wo rungula
    - Malongoloxelo ya marito eswivulweni hindlela leyinene
    - Switwananisi, riyimelariendli, maengeteri
    - Mahikahatelo
- Hlela xivumbeko / maandlalelo ya switshuriwa leswi tirhisiwaka eka kharikhulamu hi ku angarhela xikan'we na na mahlanganisi / marito yo komba mintirho ya switshuriwa swa kona: switshuriwa swo komba nandzelelano / ku tlhandlamana ka timhaka, swo hlamuselo swilo, swo komba xivangelo xa mhaka na mbuyelo, swo komba ku endliwa ka swilo swo karhi hi ku landzelela magoza yo karhi, swo fananisa / hambanisa, swo komba nandzelelano ku ya hi nkoka, ndzimana yo komba ku hlawuriwa ka swilo swo karhi exikarhi ka swin'wana, ndzimana yo komba ntlawahato wa swilo, swo ndzimana yo hlamuselo xivumbeko, ndzimana yo hlela, yo komba mimpaluxo, swiviko na ndzimana yo hetisela / songa (langutisa matsalelo ya tindzimana).

Swihlawulekisi swa switshuriwa swa matsalwa

Vatsari va tirhisa switshuriwa ku paluxa miehleketo ya vona. Vatsari va kahle va tekela enhlokweni vutlharhi lebyi nga ka ririmi ra Xitsonga na ku mavulavulelo yo hambanahambana ya ririmi leri, nahambi ku ri hi matirhiselo ya rona yo olova. Naloko swi ri swa nkoka leswaku swihlawulekisi swa switshuriwa swa matsalwa na mavumbelo ya swona, na ntikelo wa swona swi dyondziwa, i swa nkoka swinene ku twisisa ntikelo wa swihlawulekisi eka hungu na hungu leri mutsari a ringetaka ku ri fikisa eka vaamukeri va mahungu.

Vutlhokovetseri

Ku na swivutiso swimbirhi ntsena swa nkoka leswi mudyondzi a faneleke ku vutisa hi tlhelo ra xitlhokovetselo: ku vuriwa yini? Ndzi swi tivisa ku yini? Xivutiso lexa vumbirhi xi seketela nhlamulo ya lexo sungula; xivutiso lexo sungula xi lawula leswi nga ta paluxiwa hi le xavumbirhi. Vatsari va matsalwa hinkwavo va tsala hikwalaho ko va va ri na leswi va lavaka ku swi byela vahlayi - swilo leswi va vonaka onge swa tsakisa, leswi swi nga na nkoka eka rixaka leri va ri tsalelaka. Hi dyondza matsalwa leswaku hi ta seketela, hi nyika vumbhoni, hi twisisa no paluxa leswi vatsari va hi byelaka swona. Ku hlaya swi katsa ku languta matirhiselo ya ririmi ro gega, ndlela leyi swivulwa, mintila ya switlhokovetselo na switlhokovetselo hi swoxe hi ku hetiseka swi nga tsarisiwa xiswona; hi languta na mahlawulelo ya swifaniso, ncino, rivilo na mpfumawulo, hi languta na ririmi ro tlhontlha matitwelo leri vumbiwaka hi swifaniso leswi. Leswi hinkwaswo i ku ringeta ku fikelela xiboho mayelana na leswi mutlhokovetseri a tshembaka leswaku hi ta swi twisisa eka nkarhi lowu hi nga ku hlayeni kumbe siku rin'wana. A hikanyingi laha ku fikiwaka evugimamusi mayelana na nhlamuselo ya xitlhokovetselo xa kahle.

Swihlawulekisi leswi longoloxiweke swi ta pfuneta vadyondzi ku twisisa mongo wa switlhokovetselo:

- Nhlamuselo ya masiku hinkwawo
- Nhlamuselo yo gega
- Moya
- Nkongomelo na hungu
- Vufananisi

Swigaririmi ,swifaniso, nhlawulo wa marito (dikixini), thoni, ku angula hi ku komba matitwelo mintila, marito, tindzimana, nhlanganiso, swihikahato, switirhisiwa swa ximpfumawulo (alitherexini, mbuyelelo wa switatisi na wa switwari, yelaniso, ncino, onomatopiya, ntlhaviketo).

Ntlangu

Ntlangu a ko va ntsena marito na ririmi: I ku tshukunyuka, rito, ku vonakala na xinyami; ku tihlanganisa na swin'wana swimunhuhatwa, ku tlanga exitejini. Ndlela leyi ntlangu wu fambaka ha yona (rivilo) i swa nkoka; leswi vatlangi va tihlanganisisaka xiswona, leswi va swi endlaka loko va nga ri ku vulavuleni, ku cinca ka nhlamuselo ya ntila loku nga vangiwaka hikwalaho ka swikoweto swa le xikandzeni - hinkwaswo leswi swi nga hi lahlekela loko ntlangu wo hlayiwa onge i novhele. Hambiswiritano, vadyondzisi a va fanelangi ku komba vadyondzi vhidiyo ya ntlangu loko va nga se wu hlaya, va bula hi wona na ku wu tlanga exitejini. Loko leswi swi nga endliwi va ta ehleketa leswaku leswi va swi vonaka eka vhidiyo i ntiyiso wa leswi ntlangu wu nga xiswona, kutani swi ta tika ku humesa emiehleketweni ya vadyondzi tinhlamuselo leti va nga tivumbela tona loko va languta vhidiyo ya kona. Ku anakanya i xilo xikulukumba loko ku hlayiwa ntlangu.

Ku va na xifaniso xa le miehleketweni xa xiteji na leswi vatlangi va langutekisaka xiswona na ku ehleketela leswaku ku nga va na mintila kumbe mimbulavulo mingani swi na nkoka loko ku dyondzisiwa ntlangu etlilasini. Kungu na kunguntsongo; mahlamuselelo ya swimunhuhatwa, na ku ndlandlamuka ka swimunhuhatwa, mbangu na vutivi lebyi nga kona (loko swi ri na nkoka eka ku twisisa ntlangu); rivilo, ntirhiso wa swifaniso na mimfungho; tithekiniki to hambanahambana ta ntlangu to fana na ku vulavula wexe, xikhovolelo xa ntlangu, swiletelo swa matlangelo exitejini, ku vumba moya woka wu nga tsakisi, kumbe fenya, kumbe khombo i swa nkoka ku va swi dyondziwa hi ku hlaya ntlangu hi ndlela yo encenyeta.

Swihlawulekiso leswi longoloxiweke laha hansi swi ta pfuna vadyondzi eku twisiseni ka ntlangu:

- Kungu na kunguntsongo (mpaluxo, ku kula ka swiendlo, ntlimbo, makholo, ku vohla ka ntlimbo / xitsemamakholo, xitshunxo, vuhlamusela swa le mahlweni na vuhlamusela swa le ndzhaku, vumunhuhati
- Ntirho wa murunguri / ximunhuhatwa / mavonelo
- Nkongomelo na mahungu
- Vundzhaku na mbangu - ku yelana ka swona na mutlangi na nkongomelo
- Moya na thoni
- Mahetelelo yo khovolela
- Vuleteri bya matlangelo exitejini
- Vuxaka exikarhi ka n'wangulano / ku vulavula u ri wexe na swiendlo
- Xikhovolelo xa ntlangu
- Ku landzelelana ka timhaka ku ya hi nkarhi

Novhele / Mfuwo: mintsheketo, mintsheketo ya swa khale na tinhenha, swikholwakholwana / swinsin'wana na swivuriwa swa rixaka)

(Swirungulwana swi hlayeriwa ku engetela vutivi)

Tinovhele na tinxaka tin'wana ta switori swo rungula ti fanele ku hlayiwa, ku burisaniwa hi tona kutani vanhu va tiphina hi tona. Ku hlayela switshuriwa ehenhla etlilasini i swa nkoka swinene, ngopfungopfu loko vadyondzi va nga rhandzi ku hlaya kumbe loko va sihalala loko va byeriwa ku hlaya. Hlaya hi ku hatlisa naswona koka rinoko ra vadyondzi hi ku tirhisa tindlela to olova to hlaya to fana no va byela ku langutela na ku bvumba; ku hlela; na ku komba ku tsakela. Migingiriko yo olova yo fana na ku tsala nkomiso wo anakanyiwa (ku hlayela munghana wa wena nkomiso wa xitori hi ku tirhisa nhlayo yintsongo ya marito; ku fambafambisa girafu ya swifaniso etlilasini; ku languta swimunhuhatwa swa nkoka; ku lava na ku endla tinotsi mayelana marito na swifaniso leswi tshikelelaka mahungu na nkongomelo wa novhele) swi nga endla leswaku vadyondzi va hatla va twisisa novhele. Endzhaku ka loko va hlaye ro sungula, vadyondzi va fanele va kota ku hambanisa exikarhi ka xitori (xana ku ta humelela yini?) na kungu (hikwalaho ka yini swi humelela?); na ku valanga leswi xitori xi vulaka swona, va kambisisa ndlela leyi mutsari a nga tirhisa ririmi ha yona ku vumba swimunhuhatwa (hi ku hlamusela no tshaha mbulavulo wa ximunhuhatwa); leswi swimunhuhatwa swi tihlanganisisaka; mbangu (ku tirhisa ririmi ro hlamusela, na ku nyika swikombiso hi swiwelo leswi vaka kona eka novhele hinkwayo); laha swi faneleke ringeta ku paluxa timhaka leti nga swivangelo swa tin'wana, miehleketo na mavoneloxipolitiki lama lawulaka leswi novhele hinkwayo yi kongomiseke eka swona. Mifuwo hinkwayo, na vanhu vo tala va hanya vutomi lebyi nga na nkucetelo wa switori. Eka swilo hinkwaswo leswi mudyondzisi a swi endlaka loko a dyondzisa novhele na swihungwana etlilasini, mhaka ya nkoka i ku va vadyondzi va tiphina hi ku hlaya xitori xa kahle.

Swihlawulekisi leswi landzelelaka swi ta engetela ntwisiso eka vadyondzi mayelana na matsalwa:

- Kungu, kunguntsongo, (ku kula ka swiendlo, ntlimbo, makholo, nkalamakholo / xitsemamakholo, xitshunxo, vuhlamusela swa le mahlweni, ku nyika vuthala bya leswi nga ta humelela na vuhlamusela swa le ndzhaku, masungulo na mahetelelo ya ntsheketo);

- Ntlimbo;
- Vumunhuhati;
- Ntirho wa murunguri;
- Mahungu na mikongomelo;
- Mbangu na vuxaka bya wona na swimunhuhatwa na nkongomelo; na
- Tlhelo, moya, ku cinca ka xikhovolela / mahetelelo
- Ku landzelelana ka timhaka ku ya hi nkarhi

Ku engetela eka leswi nga laha henhla, leswi landzelelaka swi tirha ntsena eka ***Mintsheketo***

- **Vutlhokovetseri** (swiphato, tinxaka ta swinsin'wana na swiphato swa xivongo / rixaka, swinsin'wana swa ndyangu, swa le ntirhweni, tsima, nkhuvo wa vukati,swa muganga)
- **Swivuriwa swa mfuwo** (swivuriso, swivulavulelo, switekatekisano, swivuriwa swa rixaka)

Tidyondzo ta swa tifilimi (ku engetela vutivi)

Tidyondzo ta swa tifilimi a ti fana na ku hlaya novhele. Hambileswi mahlelelo ya filimi ya nga landzelelaka pheteni ya madyondziselo yo fana swinene na ya ntlangu na ya novhele, xiyenge lexi nga laha hansi xa thekiniki ya matekelo ya swifaniso exitejini na mavumbele ya filimi ti fanele ku dyondziwa. 'Ku hlaya filimi' hi vuxiyaxiya na nkhaqato swi lawuriwa ngopfu hindlela leyi muhlaleri a tekelaka ha yona enhlokweni timhaka ta mahlelelo, matsemelo, matekelo ya swifaniso hi khamera, mahlanganiselo ya swifaniso, malongoloxelo ya swifaniso ku ya hi swivono, vuyimbeleri, xitayili xa maambalelo, mavoningelo na mpfumawulo. Ku va munhu a kota ku hlaya filimi eka xiyimo lexi, swi ndlandlamuxa swinene ndlela leyi a hlalelaka hi yona tifilimi: muhlaleri u suka eka 'ku hlalela a tsanile' leswi hakanyingi swi vulaka ku landzelela ku runguriwa ka xitori, ku ya eka 'ku hlalela hi vuenti', leswi engetelaka vutivi na ku twisisa ka muhlaleri na ku twisisa hilaha mulawuri, muhleri na van'wana va vumbaka hakona leswi hi swi hlalelaka, va endla leswaku hi titwa na ku angula hindlela yo karhi eka swona.

Vadyondzi va ta dyondza leswi landzelaka:

- N'wangulano na matlangelo, na vuxaka bya swona na mahanyelo na nkongomelo; ku hlaya na ku tsala matsalwa ya tifilimi.
- Kungu, kunguntsongo, mavumbelo ya swimunhuhatwa, ntlimbo, xikongomelo na xivumbeko xa ntlangu, ku katsa na
- xikhovolelo, mahetelelo yo khovolela; timhaka to hlamarisa na to tshukisa, (chuhwisa) na hilaha swi vumbiweke hakona.
- Tithekiniki ta matekelo ya swifaniso na mavumbele ya filimi (ta swo voniwa, ta swo yingiseriwa na ta swa mbonoyingiselo) tanihi ku tirhisa muhlovo, swihlamusela-ririmi-rimbe eka tivhidiyo, mavekelo na malongoloxelo ya swifaniso, n'wangulano, vuyimbeleri, mpfumawulo, mavoningelo, mahlelelo, mavumbelo, xitayili xa matekelo ya swifaniso, tithekiniki ta khamera, mafambafambiselo ya khamera, ku andlalela emahlweni na ku andlalela endzhaku.

SWITSHURIWA LESWI TIRHISIWAKA EKA MADYONDZISELO YA VUSWIKOTI BYA RIRIMI HINDLELA YA MPFANGANISO, TIGIREDI TA 10-12

Ku engetela eka switshuriwa swa matsalwa swa madyondzelo ya mafundza, switshuriwa leswi faneleke ku dyondzisiwa eka Tigiredi ta 10-12 ti katsa switshuriwa swo tsariwa, swo voniwa na swa swihangalasamahungunyingi hi swikongomelo swo hambanahambana. Swin'wana switshuriwa va ta swi dyondza hikwalaho ka swihlawulekisi swa swona swo tsakisa; kasi swin'wana va ta swi dyondza tanihi hi swikombiso swa tinxaka ta matsalwa kumbe swa switsariwa. Vadyondzisi va fanele va tiyisisa leswaku vadyondzi va hlaya tinxaka to hambanahambana ta switshuriwa na swa matsalwa exikarhi ka lembe. Ku fanele ku va na ku ringanana exikarhi ka switshuriwa swo koma, leswo leha na le ka ku hlaya hi swikongomelo swo hambanahambana, xik: swikongomelo swo titsakisa (ku dyondza switshuriwa swa mafundza eka matsalwa), switshuriwa swa swihangalasamahungu leswi nyikiwaka vanhu, switshuriwa swo tiphina hi swona leswo voniwa.

Switshuriwa swa matsalwa

Tinxaka leti bumabumeriweke

Tinxaka leti landzelaka ta matsalwa lama bumabumeriweke ti katsiwile eka khataloko ya rixaka ya matsalwa

Novhele / Mfuwo wa rixaka

Ntlangu

Mintsheketo

Giredi ya 10 – Mintsheketo ya 8

Giredi ya 11 – Mintsheketo ya 8

Giredi ya 12 – Mintsheketo ya 10)

Vutlhokovetseri

Giredi ya 10 – switlhokovetselo swa 10)

Giredi ya 11 – switlhokovetselo swa 10)

Giredi ya 12 – switlhokovetselo swa 12)

Ku engetela vutivi

Swirungulwana

Dyondzo ya tifilimi

Switsalwana

Marungula ya vutomi bya munhu

Tintsalwavutomi

Mintsheketo, mintsheketo ya swikholwakholwani, na mintsheketo ya matumbulukelo ya swilo na tinhenha (Ti hlayiwa hi vadyondzi lava va nga dyondziki mfuwo wa rixaka).

Switshuriwa swo tsariwa leswi nga swihlovo swa vutivi

Tidikixinari

Ensayitlilopediya

Tixedulu

Matsalwa ya ndzetelo ya tiqingho

Tibuku to dyondza

Thisorasi

Matafula ya maavelo ya minkarhi

Swiletelo swa thelevhixini

Switshuriwa leswi kumekaka eka swihangalasamahungu

Tiatikili ta timagazini

Tiatikili ta maphephahungu

Tiedithoriyali

Switiviso

Matimu ya vafi

Mihluto

Swinavetiso

Switshuriwa swo yingiseriwa swa xivumbeko tsaleriwa ku ya vulavuriwa

Min'wangulano

Mimbulavulo

Tinsimu

Misavu

Switshuriwa swo tihlanganisa na van'wana na swa switsalwambiko

Mapapila

Tidayari

Swirhambo

Tiimeyili

Mahungu ya selula

Tinotsi

Swiviko

Switshuriwa swo tihlanganisa na van'wana eka ta mabindzu

Mapapila ya mafundza

Makanelwa na tiajenda

Switshuriwa swa swihangalasamahungunyingi / Switshuriwa swo voniwa leswi nga swihlovo swa vutivi

Tichati, mimepe, tigirafu, matafula, tichati ta phayi, mimepe ya miehleketo, swifaniso, tiphositara, tifulayara, tiphamfulete, tiburochara, swikoweto na mimfungho, tidokhumentari ta thelevhixini, maphepha ya tiwebusayiti, matlhelo ya inthanete, tibulogo, feyisibuku, swivonavona

Switshuriwa swa swihangalasamahungunyingi / swo voniwa swo titsakisa na ku vona vukhavisi

Tifiilimi

Swifaniso

Mimpfapfarhuto

Switshuriwa swa swihangalasamahungunyingi / Switshuriwa swo voniwa leswi nga swo titsakisa na ku hungasa

Tifiilmi

Minongonoko ya thelevhixini

Tivhidiyo ta vuyimbeleri

Tikhathuni, mimpfapfarhutonthathelo (yo thathela xivumbeko xa munhu)

Swichupuchupu swa tikhomiki

Misavu (yo pfapfarhutiwa)

Ku tsala ekhumbini

Switshuriwa swo yingiseriwa

Minongonoko ya xiyanamoya

Ntlangu wo hlayiwa

Tinovhele kumbe swihungwana swo hlayiwa

Mimbulavulo leyi kandziyisiweke

Swinavetiso swa xiyanimoya, thelevhixini, maphephahungu na timagazini

Vulehi bya switshuriwa leswi nga ta tirhisiwa / hlayiwa

MUXAKA RA XITSHURIWA	TIGIREDI	NHLAYO YA MARITO	
Xikambelantwisiso	Giredi ya 10	Marito ya 500-600	
	Giredi ya 11	Marito ya 600-700	
	Giredi ya 12	Marito ya 700-800	
MUXAKA RA XITSHURIWA	**TIGIREDI**	**NHLAYO YA MARITO**	**VULEHI BYA NKOMISO**
Nkomiso	Giredi ya 10	Marito ya 280	Marito ya 80 - 90
	Giredi ya 11	Marito ya 320	
	Giredi ya 12	Marito ya 350	

3.3 KU TSALA NA KU ANDLALA

Ku tsala na ku andlala swi katsa swiphemu swinharhu: 1) ku tirhisa maendlelo yo tsala 2) ku dyondza no tirhisa vutivi bya xivumbeko na swihlawulekisi swa tinxaka to hambanahambana ta switshuriwa / matsalwa 3) ku dyondza no tirhisa vutivi bya tindzimana, xivumbeko xa swivulwa na ku hikahata.

Ku tsala hi ku landzelela magoza

Ku dyondzisa ku tsala hakanyingi swi ta va swi katsa ku tirhisiwa ka ku tsala hi ku landzelela magoza. A hi minkarhi hinkwayo laha ku nga ta tirhisiwa magoza hinkwawo yo tsala. Xikombiso, loko vadyondzi va tsala muxaka wa xitshuriwa kumbe wa tsalwa leri tolovelekeke, a swi nge pfumaleki leswaku va xopaxopa xivumbeko na swihlawulekisi swa swona swa ririmi hi vuenti. Ku nga va na minkarhi yin'wana laha vadyondzisi va nga ta dyondzisa hi xivumbeko xa swivulwa kumbe ku tsala tindzimana, kumbe vadyondzi va nga tsala switshuriwa leswi nga riki na mimpfampfarhuto loko va tilulamisela xikambelo.

Loko ku ri karhi ku tsariwa hi ku landzelela magoza, vadyondzi va fanele ku endla leswi landzelelaka:

- Ku kunguhata / ku tilulamisela ku tsala
- Ku pfapfarhuta
- Ku pfuxeta
- Ku hlela
- Ku lulamisa swihoxo
- Ku andlala

Ku kunguhata / Ku tilulamisela ku tsala

- Va ehleketa hi ta xikongomelo na vaamukeri va hungu ra xitshuriwa lexi nga ta tsariwa na / kumbe ku andlariwa.
- Va ehleketa hi ta swilaveko swa xitshuriwa mayelana na xivumbeko, xitayili, na mavonelo.
- Va endla mbhubutsabyongo va tirhisa swo fana na mimepe ya miehleketo, mapulanele yo veketela timhaka onge i nete ya pume, nxaxameto wa leswi nga ta tsariwa, tichati to komba ntlhandlamano wa swiendlo kumbe timhaka.
- Va tirhisa swihlovo leswi faneleke, na ku hlawula timhaka leti faneleke.

Ku pfapfarhuta

- Va tirhisa timhakankulu na timhaka to seketela hi mfanelo leswi humaka eka goza ro kunguhata.
- Va tumbuluxa mpfapfarhuto wo sungula lowu tekelaka enhlokweni xikongomelo, vaamukeri va mahungu, nhlokomhaka na rixaka ra matsalwa;
- Va hlaya mimpfapfarhuto hi vuxoperi na ku kuma xiviko xo huma eka van'wana (vadyondzikulobye);
- Va hlawula marito hi ku tirhisa marito lama faneleke, lama hlamuselaka na ku tlhontlha matitwelo;

swivulwahava na ririmi ro gega ku endlela leswaku xitsariwa xi twisiseka na ku hlamusela mhaka hindlela leyi nga lo tlangandla erivaleni;

- Va endla leswaku rito (matitwelo) ya vona na xitayili swi va rivaleni hi ku tirhisa ririmi na thoni leswi fambelanaka na vaamukeri va mahungu na xikongomelo xo tsala;
- Va kombisa vonelo ra vona vini hi ku hlamusela minkoka, swikholwakholwani na mintokoto;
- Va katsa vuxokoxoko byo karhi bya xitshuriwa lexi lavekaka (va tirhisa mitshaho, va tiyisisa na ku seketela mavonele ya vona).

Ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo na ku andlala

- Va tirhisa swilaveko / mimpimo yo kambela leyi va nyikiweke va hlela ntirho wa vona na mintirho ya van'wana hi ku angarhela ku endlela leswaku yi antswisiwa.
- Va antswisa mahlawulele ya marito, swivumbeko swa swivulwa na swa tindzimana (nghenisa vuxokoxoko byo engetela, tirhisa marito lama hlanganisaka timhaka)
- Va susa marito lama nga na tinhlamuselo to tala to kanganyisa, ntato wa marito, marito lama nga pfuniki nchumu, ririmi ro kala mafundza na ririmi ro pfatlanya van'wana.
- Va hlela vundzeni xitayili na rhejisitara
- Va Tirhisa swihikahato, mapeletelo na ntivoririmi hindlela leyinene na hi mfanelo
- Va lulamisa mpfapfarhuto wo hetelela
- Va andlala / nyiketa mudyondzisi xitshuriwa

Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi loko ku tsariwa

Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari

- Tirhisa rhejisitara leyi faneleke: ya mafundza, yo nkamafundza, xik. U tirhisa xitayili xa nkamafundza na munhu wo sungula eka papila ra xinghana, ririmi ra mafundza eka papila ra mafundza
- Vulavula na muhlayi hi ku kongoma hindlela yo kongomisa mhaka eka yena
- Tsala hi ku khomba leswi u swi tshembaka na hi ku titshemba u nga kombeli ku rivaleriwa eka leswi u kholwaka eka swona
- Tirhisa mavonelo yo hambanahambana ntsena laha swi pfumelaka

Nhlawulo wa marito

- Va tirhisa maendli ya nghingiriko yo hambanahambana, mahlawuri na maengeteri yo hambanahambana ku nyika matitwelo na vuxokoxoko byo karhi, na nhlamuselo leyi nga lo tlangandla erivaleni loko u tsala xitsalwana xo tanihi xa ndzungulo na xa nhlamuselo.
- Va tirhisa ririmi ra mafundza na ra nkamafundza (ririmi ra ntlawa wo karhi / ririmi ra nkamafundza / jagoni) hi mfanelo.

- Va nyika timhaka ta ntiyiso na mavonelo.
- Va kombisa nhlamuseloxidzi na nhlamuselo ya vuyimeri na ya ximbangu
- Va kombisa leswi va titwisaka xiswona hi ta minkoka, mikhuva, mboyamelotlhelorin'we, mavonelo ya mhaka hi tihlo rin'we, ririmi ro tlhontlha matitwelo, ririmi ro khorwisa na ku onga van'wana, xik. eka switshuriwa swo khorwisa van'wana tanihi xitsalwana xa ndzungulo, atikili ya phephahungu, xitsalwana xo kombisa mavonelo
- Va tirhisa switirhisiwa na swihlovo swa vutivi swo fana na tidikixinari na tithisorasi, ku hlawula ntivomarito lowu nyoxaka na ku va na nkhaqato.

Swiaki swa swivulwa

- tsala swivulwa swo hambanahambana na swivulwa swa vulehi byo hambanahambana
- Va tirhisa swihluvi swa mbulavulo hi mfanelo
- Va tirhisa nhlokomhaka, riendli, xiendliwa, minkarhi, mahlayelo, tlhelo ra mpfumelo, tlhelo ra nandzulo, marhavi ya riendli, xivulwa xa riendli ra nghingiriko na xivulwa xa riendli ra xitwisiwa, mbulavulo wo tshaha muvulavuri na mbulavulo wo rungula leswi runguriweke hi muvulavuri
- Va tirhisa mavutisi (hikwalaho ka yini, rini, kanjhani, i ncini)
- Va tirhisa swivulwa swa tinxaka to hambana, xik. swivulwa swo hlamusela, swivutiso, swivulwa swo olova , xivulwankatsano, xivulwampfilungano, xivulwankatsanompflingano
- Va tirhisa mahlanganisi, masivi, maengeteri, na marito yo hlanganisa timhaka ku vumba swivulwa leswi nga na miehleketo leyi nwelanaka
- Va tirhisa tinxaka to hambana ta masivi ku kombisa nkongomo, ntshikilelelo, xitwisiwa na ku papalata ku tirhisa marito yo tala lama nga boheki
- Va tirhisa nandzelelano lowunene wa marito eka swivulwa ku kombisa ntsakelo na ku tiyisisa
- Va tirhisa switwananisi hi nkhaqato

Ku tsala tindzimana

- *Va tsala* swiphemu swo hambanahambana swa ndzimana: xivulwa lexi nga khoma mongo wa ndzimana, swikongomelonkulu na miehleketo yo seketela, manghenelo yo nyanyula, miri na mahetelelo na xivulwa xo hetisela lexi katsakanyaka hungu ra ndzimana hinkwayo
- Va komba nkhulukelano wa timhaka hi ku tsala tindzimana na switshuriwa swo hambanahambana va tirhisa marito yo koweta kumbe mahlanganisi / marito kumbe swivulwahava swo komba :
    - o Nandzelelano wa timhaka / Ntlhandlamano: xo sungula, xa vumbirhi, xa vunharhu, ku nga si humelela leswi, ekusungulena / ku nga se humelela leswi, endzhaku, loko, ku fikela, eku hetelelena, lexi landzelaka, sweswisweswi, khale, endzhaku ka sweswo;
    - o Nhlamuselo / Xivangelo na mbuyelo**:** hikwalaho, hikwalaho ka, hikuva, hikwalaho ka leswi, hi mpfhuka, hikwalaho ka swona / swi vangiwe hi, kutani , swi vula leswaku, loko swi ri tana;

- Ku endliwa ka swilo hi ku famba hi magoza : xo sungula, xa vumbirhi, xa vunharhu;
- Pimanisa / hambanisa: leswi fanaka, leswi hambaneke, xintsongo ka... , xikulu ka ..., hambiswiritano, kambe;
- Nandzelelano ku ya hi nkoka: nkarhi hinkwawo, eku heteleleni;
- Nandzelelano ku ya hi ndhawu**:** ehenhla, ehansi, ximatsi, xinene, swi. na swi;
- Ku angarheta: hi ku angarhela, eku heteleleni; na
- Ndzimana yo hetisela: a yi fanelangi yi va nkomiso wa leswi swi tsariweke. Ndzimana yo hetisela yi fanele ku siya muhlayi na miehleketo kumbe mianakanyo leyi nga ta sala na yena na loko se a rivarile hinkwaswo mayelana na xitsalwana xolexo. A hikanyingi nkomiso wu endla swoleswo, naswona wu rivaleka hi ku hatlisa.

Swihikahato na mpeleto

- Matirhiselo ya maletere lamakulu, hefemulo, mfungho wa xivutiso, hikombirhi, ku nkhwatihata, mboyamiso wa marito, hikwana, swinghenelo, xiboho, swiangamelo
- Tirhisa vutivi bya tipatironi na milawu ya ta mapeletelo ya marito hi mfanelo:
  - Vutivi bya tipatironi ta marito na mindyangu ya wona (marito lama nga na tipatironi ta mimpfumawulo yo fana kumbe tinhlamuselo to fana xik: hela, pela; peta, heta; leti, heti na man'wana)
  - Vutivi bya timintsu, swirhangi na swilandzi
  - Vutivi bya maavelelo ya rito ku ya hi mapeletwana
- Tirhisa tidikixinari na switirhisiwa swo kamba mapeletelo
- Tirhisa minkomiso ya marito na mavitinkomiso lama fambelanaka na swihangalasamahungu na vaamukeri va mahungu vo hambanahambana.

Tinxaka ta switshuriwa: swivumbeko na swihlawulekisi swa ririmi

Xiyenge lexi xi hlamusela tinxaka ta switshuriwa (switsalwana na switsalwambiko) leswi vadyondzi va faneleke ku dyondzisiwa swona ku swi tsala eka Tigiredi ta 10-12.

Switsalwana:

Xitsalwana xa ndzungulo

Matsalelo yo rungula ngopfungopfu i ku andlariwa ka nxaxamelo wa timhaka hi nandzelelano lowu twalaka. Swihlawulekisi leswi talaka ku hlawulekisa xitsalwana xa ndzungulo hi leswi landzelelaka:

- Tsala xitori / mhaka leyi humeleleke eka nkarhi lowu nga hundza / mhaka leyi yi ngo va xitori;
- Tirhisa kungu leri khorwisaka;
- Hakanyingi tirhisa nkarhi lowu nga hundza, kambe vatsari vo tala va tirhisa nkarhi wa sweswi ku kombeta leswaku mhaka ya ha ku humelela na ku kongoma;

- Tirhisa ndzimana ya manghenelo leyi kokaka rinoko;
- Tiyisisa leswaku mahetelelo hi lawa ya enetaka, kumbe ya ri na tinhlamuselo to tala kumbe ya kanganyisa muhlayi kambe ya nga fanelangi ya kota ku bvumbeka;
- Tirhisa mbulavulo wo tshaha muvulavuri loko u lava ku kombeta leswaku mhaka ya ha ku humelela kumbe u lava ku nyika xivulavuri matimba, u tirhisa mbulavulo wo tshaha loko u lava leswaku muhlayi a nga vi na vuxaka na muvuvulavuri; na
- Tirhisa tindlela to hlamusela laha swi lavekaka, kambe switori leswinene swi komile naswona vatsari va humesa rito rin'wana na rin'wana leri nga hava xikongomelo. Xirungulwana lexi nga na 'marito ya makumentlhanu' hakanyingi i xikombiso lexinene xa mhaka leyi.

Xitsalwana xa nhlamuselo

Xitsalwana xa nhlamuselo xi hlamusela swilo hi ndlela leyi vonakaka na hi vusasekisi. Haswimbirhi swilo leswi swi lava ririmi leri hlantswekeke ro olova. Letela vadyondzi ku papalata mhaka yo tsala yo hlamusela, na ku tata ngopfu mahlawuri, kumbe leswi taleriweke hi timhaka to tala ku tlula mpimo leti a ti nga bohi leswaku ti boxiwa. Languta tindzimana to hlamuselo ta vatsari lavanene: vo tala va vona a hikanyingi va tirhisa mahlawuri loko va vumba tinhlamuselo ta xiyimo xa le henhla. Byela vadyondzi va encenyeta matsalelo ya tindzimana to hlamusela hi ku va kombela ku yisa emahlweni ndzimana ku sukela lomu u nga ta va u yi tseme kona. Nhlamuselo ya swilo leswi vonakaka a yi tsakisi ngopfu, kambe yi na nkoka swinene evuton'wni bya vanhu, yi hlamusela swilo swo olova hi nkhaqato, xikombiso: ku hlamusela xitepulara, selulafoni kumbe ku hlamusela vanhu lava nga eswifanisweni leswi u swi nyikiweke. Nhlamuselo yi tirhisiwa hakanyingi ku vumba moya na xiyimo leswinene ku tlula xifaniso:tifilimu ti vumba moya wo harhi hi ku tirhisa swifaniso, vatsari va vumba moya wo karhi hi ku tirhisa marito, laha nhlawulo wa marito wu lawuriwaka ngopfu hi tinhlamuselo ta vuyimeri / to tumbela ku tlula tinhlamuseloxidzi.

Hi leswi swiringanyeto swo tsala xitsalwana xa nhlamuselo:

- Hlamusela munhu wo karhi / xilo xo karhi ku endlela leswaku muhlayi a vona timhaka hindlela leyi hanyaka
- Tirhisa marito ku vumbela vahlayi swifaniso
- Hlawula marito na tinhlamuselo hi vukheta leswaku u ta fikelela xikongomelo lexi languteriweke
- Tirhisa marito ku vumbela vahlayi swifaniso swo voniwa, swa mpfumawulo, swo yingiseriwa, swa nantswo na swo khumbeka,
- Tirhisa swigaririmi.

Xitsalwana xa mavonelo / nkanelo na mianakanyo

Switsalwana swa mavonelo swi andlala mavonelo yo yima na mhaka yo karhi kumbe ku kanetana na yona (Leswi endlaka leswaku ndzi vula leswaku vavasati va tiyile ku tlula vavanuna); xitsalwana xa nkanelo xi andlala vonelo hi ku yima na mhaka yo karhi kumbe ku kanetana na yona, mutsari a ri karhi a seketela tlhelo leri a yimaka na rona ('Xana vavasati va tiyile ku tlula vavanuna ke? Ina na e-e, kambe mina ndzi yima na nhlamulo ya 'Ina'); switsalwana swa mianakanyo swi andlala nxaxamelo wa mianankanyo kumbe miehleketo mayelana na nhlokomhaka yo karhi, handle

ko ringeta ku yima na ku kanetana na tlhelo ro karhi ra mhaka. ('Wansati wa manguva lawa: mianakanyo ya mina').

- Switsalwana swa mavonelo swi tala ku seketela tlhelo ro karhi; tlhelo leri ku sirheleriwaka rona kumbe ku kanetiwaka rona a ri cincacinci, naswona ri yimeleriwa hi mfanelo, ku voyameriwa eka tlhelo rin'we ntsena; mahetelelo ya kombisa kahle tlhelo leri mutsari a yimaka na rona na leswaku hikwalaho ka yini a yima na tlhelo rolero.

- Switsalwana swa nkanelo swi tala ku ringanana, naswona swi andlala matlhelo yo hambanahambana ya mhaka yo karhi; xivumbeko xi kunguhatiwile hi vukheta na hindlela leyi twalaka; ntolovelo i wa ku ringanisa matlhelo hinkwawo, kambe mutsari a nga vula leswi yena a lavaka swona. Hambileswi ku nga tirhisiwaka ririmi ro tlhontlha matitwelo, xiilo lexi endlaka leswaku xitsalwana xi tekiwa xi ri lexinene i minseketelo leyi nga na mongo wo amukeleka. Mahetelelo a ya tisi ku kanakana eka muhlayi leswaku hi rihi tlhelo leri mutsari a yimaka na rona.

- Switsalwana swa mianakanyo swi andlala mavonelo, miehleketo, mianakanyo na matitwelo ya mutsari mayelana na nhlokomhaka yo karhi, hakanyingi ku va ku ri mhaka leyi mutsari a nga na matitwelo yo enta hi yona. Xitsalwana lexi xi tala ku voyamela eka leswi mutsari a yi vonisaka swona mhaka ku nga ri ku yima exikarhi. Xitshuriwa lexi xi lava leswaku timhaka ti longoloxiwa hi vukheta kambe a swi bohi leswaku mahetelelo ya kona ya va erivaleni. Nakambe a swi bohi leswaku ku va na nkanelo wo sirhelela matlhelo mambirhi kambe swi nga ha va tano. Mianakanyo ya mutsari yi nga va leyi yi hlamuselaka timhaka hindlela ya vutlharhi ya misavu kumbe yi nga tsariwa hindlela ya mafundza.

Switsalwana swa matsalwa

Switsalwana leswi swi andlala angulo wa mutsari eka xitshuriwa xa matsalwa hindlela yo nyika nhlamuselo, yo hlela na yo komba mianakanyo ya mutsari. Mavonelo ya andlariwa na ku seketeriwa kumbe ku kombisiwa hi ku tshaha eka xitshuriwa; xitshuriwa xi nga ha valangiwa no kombisa swihlawulekisi leswi xi nga na swona swa matirhiselo ya ririmi ya ntolovelo na swa ririmi ra matsalwa. Matsalelo i ya mafundza kambe a swi vuli leswaku a ku voyameriwi eka tlhelo ro karhi. Eka switsalwana swin'wana swa endlaka leswaku munhu a nyika mavonelo / matitwelo ya yena ngopfungopfu loko a komberiwile ku endla tano.

Switsalwambiko:

Papila ra ximfumo / mafundza

Hambileswi ku tsala mapapila se ku nga siviwa hi matsalelo ya xielekitironaki yo fana na tiimeyili, tifekisi na mahungu ya selula vadyondzi va ha fanele ku tama va ha dyondzisiwa ku tsala mapapila. Tinxaka ta mapapila ti nga va to fana na mapapila yo ya eka maxaka ya le kusuhi na vanghana na mapapila ya mafundza.

Vadyondzi va fanele ku tsala mapapila ya ximfumo ya xiviri, naswona loko swi koteka, va ma rhumela kutani va rindzela tinhlamulo ta wona. Mapapila ya mafundza lama tsariweke handle ko tsalela vanhu lava nga ka mbangu lowu hanyaka a ya tsakisi. Mapapila yo kombela vuxokoxoko mayelana na swixavisiwa, tiyunivhesiti, vupfhumba, mintirho-vutomi, Loko yo rhumeriwa eka tindhawu leti faneleke ya nga hlamuriwa. Leswi swi nga endla leswaku nkoka wa papila ra mafundza wu va erivaleni.

Titolovete tinxaka to hambana ta mapapila ya mafundza, xik. papila ra xikombelo xo karhi, papila ro ya eka muhleri, papila ra xivilelo, sw. na sw.

- Landzelela swilaveko swo hambana swa mapapila ya mafundza yo fana na xitayili na xivumbeko

- Tsala hi ririmi ro kongoma naswona ro olova
- Tsundzuka leswaku vaamukeri va mahungu lava kongomiweke va fanele ku twisisa leswi va byeriwaka swona leswaku va ta kota ku hlamula hindlela yo amukeleka
- Matsalelo ya fanele ku va ya twisiseka na ku kongoma, ya va na mongo lowu twalaka, ya koma no kongomisa emhakeni.
- Tirhisa rhejisitara ya mafundza
- Kombisa mahetelelo ya mafundza lama landzeriwaka hi xivongo xa mutsari na nkomiso wa mavito

Papila ra xinghana / ra nkamafundza

Swiringanyeto swa matsalelo ya papila ra xinghana / ro ke' mafundza hi leswi landzelelaka:

- Tirhisa rhejisitara ra ririmi ra nkamafundza ku ya eka ra ku va na mafundzanyana;
- Tsala hi ririmi ro olova leri hanyaka;
- Kombisa nandzelelano lowu twalaka na ku humelerisa mhaka leyi lavekaka;
- Ku va na manghenelo, miri na mahetelelo;
- Ku va na adirese yin'we, ya mutsari, ri kombisa na siku leri ri tsariweke hi rona ehansi ka yona;
- Ku va na ku xeweta ka nkamafundza / mafundzanyana ehansi ka adirese ya mutsari; na
- Mahetelelo ya fanele ku va ya nkamafundza ku ya eka ya mafundzanyana ya landzeriwa hi vito ra mutsari (handle ka xivongo).

Ajenda ya nhlengeletano

Ku tsala memorandamu, ajenda na makanelwa swi pfuna ntsena loko swi twisiseka. Ndlela leyinene yo endla leswaku migingiriko leyi yo tsala yi tirha i ku byela vadyondzi va hlalela vhidiyo ya nhlengeletano kumbe va nghenela nhlengeletano yo karhi hi nyama kutani va tsala makanelwa, va ehleketelela leswaku ajenda ya kona a ku ri yini kutani va swi pimanyisa na ajenda na makanelwa swa ntiyiso swa nhlengeletano ya kona. Loko swi nga ri tano, vadyondzi va fanele ku tivisiwa xivumbeko xa makanelwa na ajenda hindlela leyi nga ta endla leswaku va swi anakanya. Tiendlele ajenda ya komiti leyi u ngo tivumbela yona emiehleketweni kutani u kombela vadyondzi ku tsala makanelwa lawa va wa ehleketelaka ya nhlengeletano yoleyo, va ri karhi va landzelela ajenda leyi u va nyikeke yona. Lowu ha swi tiva leswaku i nghingiriko lowu hambaneke swinene na wa ku tsala makanelwa ya xiviri.

- Nyika nxaxamelo wa leswi ku nga ta kanerisaniwa hi swona eka nhlengeletano
- Swi rhumele eka vanhu / varhumiwa lava rhambiweke nhlengeletano yi nga si nghena
- Veketela timhaka ku ya hi nkoka wa tano nhlengeletano yi nga si nghena
- Boha leswaku mhaka yin'wana na yin'wana yi ta nyikiwa nkarhi wo tani hi kwihi

Makanelwa

- Tsala leswi humeleleke eka nhlengelatano

- Kombisa leswi landzelelaka:
    - o Vito ra nhlangano
    - o Siku, ndhawu na nkarhi lowu nhlengeletano yi khomiweke ha wona;
    - o Rhejisitara ra lava a va ri kona eka nhlengeletano;
- Tshaha swiboho leswi tekiweke rito hi rito
- Nyika nkomiso wa leswi susumetiweke no tlhela ku twananiwa hi swona
- Tsala swi va eka nkarhi lowu hundzeke

Mbulavulo, n'wangulano na inthavhiyu

Tinxaka leti to tsala ti na vuxaka na ku vulavula naswona ti nga tekiwi ti ri switoloveto swo tsala ntsena.

Mbulavulo

- Sungula na ku kunguhata xitayili lexi faneleke ku tirhisiwa; Leswi kombaka leswaku ku vulavuriwa rini, kwihi, hikokwalaho ka yini (xikongomelo) vamani (vaamukeri va mahungu) hi yini
- Xivulwa xa maghenelo xi fanele ku koka rinoko
- Ndlandlamuxa timhaka kahle u papalata matirhiselo ya marito kumbe swivulwa leswi tirhisiwaka ku tlula mpimo
- Tirhisa swivulwa swo koma leswi twisisekaka hi ku olova, u tirhisa swikombiso swo toloveleka
- Endla leswaku swisolo leswi u swi nyikaka na tindlela to swi olola swi ringanana
- Mahetelelo ya na nkoka, naswona ya nga tsariwi onge i nkatsakanyo wa leswi nga tsariwa.

N'wangulano

- Tirhisa swivulwa swo koma leswi twisisekaka hi ku olova, u tirhisa swikombiso swa toloveleka
- Kombisa mbulavulo wa swimunhuhatwa swimbirhi kumbe ku tlula.
- Rhekhoda ku hlamulana / angulana tanihiloko ku huma emilon'wini ya swivulavuri
- Tirhisa ntila wuntshwa ku kombisa xivulavuri xintshwa.
- Tsundzuxa swimunhuhatwa (kumbe vahlayi) mayelana na mavulavulelo kumbe u tsala eka swiangi leswi swivulavuri swi nga ta vulavurisa xiswona
- Pfapfarhuta mbonakiso u nga si tsala.
- N'wangulano i nghinghiriko wa kahle wo sungula dyondzo ya ku tsala, hikuva n'wangulano wa kahle wu

kombisa hilaha Xitsonga lexi vulavuriwaka xi nga tsariwaka hakona epapileni. Min'wangulano a swi bohi leswaku yi va exikarhi ka vanhu ntsena.

Inthavhiyu

- Tlhontlha muvutisiwa hi ku vutisa swivutiso
- Nyika mavito ya xivulavuri etlhelweni ra ximatsi ra pheji
- Tirhisa ntila wuntshwa ku kombisa xivulavuri xin'wana na xin'wana lexintshwa
- Tiinthavhiyu i ntsalo wa leswi nga vuriwaka hi nomo. Leswi hi swona leswi faneleke ku humelela loko ti tsariwa: Tiithavhiyu 'to ka ti nga ri ta ntiyiso, ta xiencenyeto' swa antswa ti tekiwa tana hi xitsalwana xa ndzungulo. Loko vadyondzi va hundzuluxela inthavhiyu ya nomo va yi endla yo tsariwa va hatla va dyondza ku hambana exikarhi ka Xitsonga lexi vulavuriwaka na lexi tsariwaka, naswona va ta kuma leswaku loko va andlala inthavhiyu yo hlayiwa kunene minkarhi yo tala swi katsa ku hlela xitshuriwa xa vona hi vukheta. Lowu i nkoka wa ku va vadyondzi va tiva ku tsala tiinthavhiyu, ku nga ri vundzeni bya inthaviyu ntsena.

Xiviko

Xiviko i tsalwa ra mafundza, naswona xi tirha swinene loko leswi swi kamberiwaka swi ri swa ntiyiso na nkoka eka vadyondzi. Swi bihile ku tsala swiviko swo ka swi nga ri swa ntiyiso, kumbe ku tsala swiviko hi nhlokomhaka yo ka yi nga ri na ku tsakisa / navetisa eka mutsari.

- Nyika xiviko xa leswi swi humeleleke hi ku hetiseka, xik: nghozi, swin'wana na swin'wana leswi kumekeke.
- Kombisa nhlokomhaka, (manghenelo, vuyimelo, xikongomelo) miri (Mani? Hikokwalako ka yini? Kwihi? Rini? Yini? Njhani?), mahetelelo, swibumabumelo, matsalwa ya vuxokoxoko, switandzhaku
- Kunguhata: hlengeleta na ku lulamisa mahungu, tsala timhaka
- Tirhisa rhejisitara na xitayili swa mafundzanyana ku ya eka ya mafundza
- Tirhisa:
    - Nkarhi wa sweswi (handle ka le ka swiviko swa matimu);
    - Maviti yo angarheta; xik munhu, mbyana
    - Munhu wa vunharhu;
    - Nhlamuselo ya timhaka ta ntiyiso / xiviri ;
    - Marito ya xithekiniki na swivulwahava; na
    - Ririmi ra mafundza na ku ka ri nga kongomangi munhu.

Nhluto

Nhluto a wu tali ku landzelela phetheni yo karhi. A swi bohi leswaku wu katsa swiphemu swo karhi swa buku, filimi kumbe CD. Hi ku angarhela, vahluti va hlawula leswi va lavaka ku swi hluta na xilo / munhu loyi va lavaka ku n'wi hluta kutani endzhaku ka swona va titsalela / vulela xin'wana na xin'wana lexi va xi rhandzaka hi yena / xona. Minhluto ya

kahle yi fanele ku va na vululami kambe yi va na ntiyiso; minhluto yo ka yi nga ri kahle hi leyi muhluti a humeselaka matitwelo ya yena hi ku hundzeleta kumbe ku va muhluti a boxa timhaka leti ti nga riki kahle, leti ti khunguvanyisaka van'wana. Mafenya ya tala ku kumeka eka nhluto; eka van'wana vahluti i xihlawulekisi xa nhluto wa vona. Kombeta vadyondzi mihluto yo huma eka swihlovo swa vutivi swo hambanahambana leswaku va ta tiva leswaku muxaka lowu wa xitshuriwa wu nga tsariwa hi tindlela to hambanahambana.

- Minhluto yi kombeta maangulelo ya munhu eka ntirho wa vutshila, filimi, buku, nkhuvo wo karhi na sw. na sw.
- Muhluti u kombisa matitwelo ya yena mayelana na tsalwa kumbe nchumu lowu a wu hlutaka
- Minhluto yi tala ku voyamela eka leswi muhluti a titwisaka swona. Vahluti vambirhi va nga angula hi tindlela to hambana eka leswi hlutiwaka
- Muhluti u nyika timhaka leti faneleke, xikombiso, vito ra mutsari, muhumelerisi, n'wavutshila, vito ra buku / ntirho, vito ra mukandziyisi / khampani, na ntsengo wa xihlutiwa (laha swi faneleke)

Atikili ya phephahungu

- Vula mahungu hi ku komisa kambe hi nkhaqato.
- Tikarhatele ku vulavula swa nkoka u nga lahlekeriwi hi muhlayi.
- Katsakanya hi nkhaqato, u nga humi eka ntiyiso.
- Nyika nhlokomhaka yo koma na ku engetela nhlokomhakantsongo yo twisiseka
- Sungula hi timhaka ta nkoka: mani, yini, mani, rini, kwihi, hikokwalaho ka yini na eka xiyimo xihi

Atikili ya magazini

Hakanyingi, eka atikili ya magazini leswi mutsari a swi tsakelaka na leswi a nga swi tsakeriki na xitayili xa yena n'winyi hi swona swa nkoka kutani vadyondzi va fanele ku kondleteriwa ku swi endla. Va fanele nakambe va tsala atikili ya magazini ya xiviri hi xin'wana na xin'wana xa leswi va swi tekelaka enhlokweni, ehenhleni ka ku tsala tiatikili ta misavu leti va nga hlekulaka, va tshinya, va hleka, vu sola nhlokomhaka yin'wana na yin'wana leyi faneleke. Vunyingi bya tiatikili ta timagazini leti vadyondzi va ti hlayaka i ta muxaka lowu.

Inthanete yi tele hi tiatikili, na loko xitayili na vundzeni bya tona swi nga hambananga ngopfu na tiatiikili to tsariwa ephepheni swi na nkoka ku ti xopaxopa, ngopfungopfu hindlela leyi swi humelelaka hi yona eka tibilogo, leti se ti nga muxaka lowu pfumeleriweke hi xitalo wo tsala. Ku pfumelela vadyondzi ku tivumbela tibilogo ta vona (ephepheni hambi swi tiveka handle ka ku kanakana leswaku ku na vadyondzi lava se va nga na tibulogo ta vona) swi va nyika mbangu wo ganya wo tsala lowu endlaka leswaku va kota no tekela enhlokweni vaamukeri va mahungu, ku tsala vundzeni lebyi byi tikombaka byi vulavula hi swilo swa ntiyiso na ku tirhisa thoni leyi faneleke .

Xiyaxiya leswi landzelelaka:

- Nhlokomhaka yi fanele ku koka rinoko na ku tsakisa.
- Xitayili xi fanele xi va xa vuwena, xi vulavula xi kongome eka muhlayi.
- Xitayili xi nga va xo hlamusela, xo gega, xo tlhontlha mianakanyo ya vahlayi, mavito, tindhawu, swiyimo, na byin'wana vuxokoxoko lebyi faneleke a byi katsiwe eka atikili.

- Atikili yi fanele ku pfuxa ku tsakela na ku endla leswaku muhlayi a nwelela loko a yi hlaya.
- Tanihi mihluto atikili ya magazini yi hava xivumbeko xo karhi lexi yi faneleke ku xi landzela.

Tsalwavutitivisi / tsalwavutihlavuteri (CV)

Hikuva vanhu vo tala masiku lawa va tirhisa marimba, swi nga va kahle ku kuma marimba ya kahle ya matsalelo ya **tsalwavutitivisi** na ku kuma ndlela yo ma tirhisa na ku ma tatisa hindlela leyi vuyerisaka .

- Titivise eka vanhu hi ku tsala emapapileni
- Nyika vahlayi swilo leswi nga ta va tsakisa loko va hlaya hi ta wena ro sungula
- Andlala vuxokoxoko hindlela yo twisiseka, yo ka yi nga kombi ku voyamela eka mhaka yo karhi, na hi ku komisa
- Tsala mayelana na swilaveko swa ntirho lowu u wu lavaka u nyika leswi landzelaka:
    - Vuxokoxoko bya wena
    - Vuxokoxoko bya minthwaso
    - Vuxokoxoko bya ntokoto wa ntirho (loko swi fanerile)
    - Timbhoni leti seketelaka vuxokoxoko lebyi u byi andlaleke

Matimu ya mufi

Vuxokoxoko lebyi landzelelaka i bya nkoka eka matimu ya mufi:

- Vito na xivongo swa mufi, adirese, vukhale, siku ro velekiwa na ro hundza misaveni, ndhawu laha mufi a loveleke kona, xivangelo xa rifu, vukhale bya mavabyi na mavito ya maxaka ya le kusuhi ya mufi.
- Leswi a swi fikeleleke / laha a nga fika emaninginingini / tidyondzo / xiave eka migingriko ya muganga kumbe tiko
- Switori swo koma mayelana na leswi a hanyisa swona. Leswi maxaka na vandyangu va n'wi tsundzukaka ha swona.
- Muhlayi u fanele ku kota ku twisisa hi ku olova leswi mufi a a ri xiswona.
- Marito yo chavelela eka vandyangu na wona ya nga nghenisiwa

Swa nkoka:

- Matimu man'wana ya nghenisa na xitlhokovetselo xo paluxa rirhandzu eka mufi.

- Ririmi, xitayili na marito lama tirhisiwaka i swa mafundza.
- Tirhisa vusasekisi, xik. 'U hundzile misaveni' matshan'weni yo: 'U file' .

Ku leha ka switshuriwa swo tsariwa leswi faneleke ku tumbuluxiwa

Switshuriwa	Tigiredi	Vutlhokovetseri (Nhlayo ya marito)	Novhele / ntlangu / mintsheketo (Nhlayo ya marito)
Switsalwana swa matsalwa	Giredi ya 10	Marito ya 150 - 200	Marito ya 300 - 350
	Giredi ya 11	Marito ya 200 - 250	Marito ya 350 - 400
	Giredi ya 12	Marito ya 250 - 300	Marito ya 400 - 450

Switshuriwa	Tigiredi	Nhlayo ya marito
Switsalwana Xa ndzungulo / xa nhlamuselo / xa mianakanyo / xa mavonelo / xa nkanelo /	Giredi ya 10	Marito ya 300 - 350
	Giredi ya 11	Marito ya 350 - 400
	Giredi ya 12	Marito ya 400 - 450
Switshuriwa swa switsalwambiko Tsalwavutitivisi na papila ro seketela / inthavhiyu yo tsariwa / n'wangulano / papila ra ximfumo na ra xinghana ro ya eka vahangalasi va mahungu / papila ra ximfumo na ra xinghana yo endla xikombelo, swivilelo, mapapila ya bindzu / mapapila ya xinghana / magazini / tiatikili ta phephehungu na tikholomu / makanelwa na tiajenda (swi vutisiwa swi hlangene) / matimu ya mufi / swiviko (swa mafundza na swa nkamafundza) / mihluto / mbulavulo lowu tsariweke wa mafundza na wa nkamafundza	Giredi ya 10-12	Marito ya 180 - 200 (vundzeni ntsena)

3.4 SWIAKI NA MILAWU YA MATIRHISELO YA RIRIMI

Eka xiyimo lexi, vadyondzi va fanele ku va na vutivi bya masungulo bya ntivoririmi: swihluvi swa mbulavulo, milawu ya matirhiselo ya switwananisi, ku tirhisa minkarhi ya riendli, tinxaka to hambanahambana ta swipfunetamaendli na swivumbeko swo hambanahambana swa swivulwa. Swaki swa ririmi a swi fanelangi ku averiwa nkarhi wo dyondzisiwa swi ri woxe. Swiaki swa ririmi swi fanele ku tekiwa tana hi xitirhisiwa xo endla leswaku hi fika laha vadyondzi va lavaka ku fika kona ku nga eka swilo swimbirhi leswi landzelaka:

- Swiaki swa ririmi swi na nkoka eku languteni, ku endla nxopaxopo, na ku kambela switshuriwa, swo kala swi nga ri na timhaka ta ntiyiso na swa timhaka ta ntiyiso. Laha vadyondzi va laveka ku va va xiyisisa ndlela leyi vatsari va tirhisaka ririmi hakona, xikombiso, swiaki swa ririmi; tipatironi ta swivulwa leswi vadyondzi va faneleke ku swi tiva (ku leha ka swona, ku tika kumbe ku olova ka xivumbeko xa swona), ku va kona ka kumbe ku kayivela ka swihluvi swo karhi swa mbulavulo (ku va kona na ku kayivela ka mahlawuri kumbe maviti yo sungula hi ku) matirhiselo yo ka ya nga tolovelekangi ya riendli (nkarhi wa sweswi ematshan'weni ya lomu ku languteriweke nkarhi lowu nga hundza), ku tirhisa mbulavulo wo rungula kumbe wo tshaha muvulavuri; ku tirhisa riendli ra xitwisiwa ematshan'weni yo tirhisa ra nghingiriko. Ku langutisa ndlela leyi swiaki swa ririmi swi nga na nkoka eka ku twisisa tinhlamuselo ta leswi vuriwaka, eka ku paluxa ntiyiso na ku pfuneta ku twisisa switshuriwa na ndlela leyi swi tirhaka hakona swi ta endla leswaku vadyondzi va vona nkoka wa ntivoririmi na leswaku ntivoririmi wu na nkoka eka mbulavulo wun'wana na wun'wana eka Xitsonga.

- Swiaki swa ririmi swi na nkoka loko vadyondzi va tsala. Tanihileswi ku tsala ku nga xin'we xa migingiriko ya le tlilasini eka xiyimo lexi, i swa nkoka leswaku vadyondzi va titoloveta ku tsala mimpfapfarhuto ya switsalwana etlilasini. Leswi swi nyika vadyondzisi nkarhi wo kombisa vadyondzi swihoxo swa ririmi loko va ri karhi va tsala. Hi ku endla mindzulamiso loko va karhi va tsala mimpfapfarhuto matshan'weni yo lulamisa ntsena loko ntirho wu herile swi hunguta ntirho wa vadyondzisi naswona vadyondzi va kombiwa leswaku va nga antswisa njhani ntirho wa vona na loko va nga se wu heta. Vadyondzi hakanyingi a va tsakeli mindzulamiso leyi va yi vonaka endzhaku ka loko mudyondzisi a korekete ntirho wa vona; naswona a va dyondzi swo tala eka yona. Mintolovelo leyi yo lulamisa loko va karhi va tsala yi nyika vadyondzisi nkarhi wo vona leswaku swi kona swiphemu hi ku angarhela swa nkalavutivi eka ntivoririmi, leswi nakambe swi nga tlhelaka swi dyondzisiwa eka tlilasi hinkwayo. Ndlela yin'wana yo hlanganisa ririmi na ku tsala i ku nyika vadyondzi tikhopi ta ntirho lowu tsariweke (loko swi koteka, ku nga ri ntirho wa vadyondzi) lowu nga na swihoxo swa ntivoririmi na ku ava tlilasi hi mintlawa va koreketa ntirho na ku 'hlamusela' mutsari wa wona leswi nga hoxeka na leswaku hikokwalaho ka yini. Vadyondzisi va nga kongomisa eka xihoxo xin'we lexi endliwaka hi vunyingi bya vadyondzi. (xikombiso, ku tirhisa xirhatana ku hambanisa marito yo fana na n'wana na ku n'wa), kumbe va nga tsala tinxaka to hambanahamba ta swihoxo leswi faneleke ku lulamisiwa. Ndlela yo antswa yo tirha hi ririmi i ku tirha hi ku tsala. Ririmi na ku tsala swa tirhisana naswona vuswikoti eka ku tsala swi tlakusa vuswikoti eka ntivoririmi kumbe vuswikoti bya ntivoririmi byi tlakusa vuswikoti byo tsala.

- Tafula leri nga eka **xitandzhaku xa 1** ri longoloxile swiaki na matirhiselo ya ririmi na leswi vadyondzi va nga languteriwa ku swi tirhisa eka mangoza yo yingisela, yo vulavula, yo hlaya, na yo tsala. Swiaki leswi swa ririmi swi fanele ku dyondzisiwa loko swi fanerile loko ku karhi ku dyondzisiwa switshuriwa swa tinxaka to hambanahambana ta switshuriwa swo vulavuriwa kunene, swo voniwa na swo tsariwa. Eka KOTARA yin'wana na yin'wana yo dyondzisa nga laha hansi ku na ndzhendzheleko lowu nga lulamiseriwa ku dyondzisa swiaki swa ririmi hindlela leyi nga erivaleni xik. Mavhiki ya 7 na 8, Giredi ya 10. Hambiswiritano, vadyondzisi va nga va na dyondzontsongo yinwe yo dyondzisa swiaki swa ririmi kan'we hi vhiki.

3.5 MINKUNGUHATO YO DYONDZISA

Minongonoko ya vhiki leyi landzelaka yi nyikiwile ntsena tanihi swiringanyeto eka vadyondzisi, naswona a swi endleriwanga ku sivela madyondziselo lama ya nga fambelanaki na pulana leyi. Xikombiso, mudyondzisi a nga hlawula ku hlaya matsalwa yo tala etlilasini hilaha a nga kotaka hakona. Leswi swi nga teka hi mavhiki mambirhi.

Minkunguhato yo dyondzisa eka Tigiredi ta 10, 11 na 12 ti kombisa mavhiki mambirhi lama hlanganisiweke ya vumba ndzhendzheleko lowu nga na tiawara ta nkaye to dyondzisa. Eka matirhelo, tiawara to dyondza ti ta engeteriwa hi mintirhokaya, mintirho ya tipurojekiti, na ku hlaya loku engeteriweke. Vadyondzi va Tigiredi ta 10-12 va fanele ku endla mintirhokaya na ku hlaya loku engeteriweke eka ririmi ro karhi leswi tekaka tiawara tinharhu hi vhiki. Vadyondzi va nga hetisa mintirho yo tsala tanihi mintirhokaya.

Loko ku endliwa ndzhendzheleko wa mavhiki lama nga na mpfanganiso wa vutshila vadyondzisi va nga pulana migingiriko hi ku tirhisa nhlokomhaka yo karhi xik. Misava ya mintirho, xik. ku cinca eka ta maxelo, va nga tirhisa tibuku leti hlawuriweke, vuswikoti ku suka eka kharikhulamu, xik. njhekajekisano, xitsalwana xa nkanelo, swivumbeko swa nkanelo, kumbe xitshuriwa kumbe ntlawa wa switshuriwa swo huma eka “Switshuriwa leswi tirhisiwaka eka madyondziselo ya vuswikoti bya ririmi hindlela yo pfanganisa.” Tidyondzontsongo eka ndzhendzheleko wa mavhiki mambirhi ti nga kunguhatiwa hi nandzelelano wun’wana na wun’wana xik. eka ndzhendzheleko wo karhi ku nga sunguriwa hi ku hlaya kutani ku landzela ku vulavula loku landzeriwaka hi ku tsala. Ku nga tirhisiwa matsalwa (laha swi faneleke) kumbe switshuriwa swin’wana swi nga tirhisiwa eka migingiriko leyi kombisiweke laha hansi.

Swikombiso swa minkunguhato ya madyondziselo leswi landzelaka swi kunguhatiwe hindlela leyi endlaka leswaku eka ndzhendzheleko wun’wana na wun’wana wa mavhiki mambirhi vadyondzi va kota ku:

- nghenelela eka migingiriko ya ku yingisela no vulavula.
- hlaya ndzimana ya xikambelantwisiso no hlamula swivutiso kumbe ku endla minkatsakanyo;
- hlaya matsalwa ya ndzawulelo;
- tsala xitsalwana kumbe xitsalwambiko;
- ndlandlamuxa no titoloveta vutivi bya swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi hi xikongomelo xo tihlanganisa na van’wana (ku vulavula, ku yingisela, ku hlaya no tsala).

Mudyondzisi a nga boheki ku koreketa mintirho hinkwayo yo vulavula na yo tsala leyi endliweke hi vadyondzi. Minkungahato yo dyondzisa yi kombisa ntsengo na muxaka wa makambelelo ya mintirho ya mafundza leyi faneleke ku koreketiwa hi mudyondzisi. Mintirho leyin’wana yi nga koreketiwa hi vadyondzi hi voxe kumbe vadyondzikulobye hi ku rhangeriwa hi mudyondzisi. Mudyondzisi a nga hlawula mintirho yo karhi ya vadyondzi yo ka yi nga ri ya mafundza a yi koreketa, kumbe a nga koreketa xiphemu xa mintirho leyi leswaku a ta nyika xivikontsundzuxo eka vadyondzi.

Xikombiso, eka Giredi ya 10 eka kotara yo sungula, **vadyondzi va ta tsala switsalwana swimbirhi na switsalwambiko swinharhu**. **Ku koreketiwa xitsalwana xin’we na xitsalwambiko xin’we swi va swa mintirho ya makambelelo ya mafundza**. Mintirho leyin’wana a yi nge koreketiwi hi mudyondzisi handle ka loko ku ri ku yena n’wina wa swi lava.

Ku landzelelana ka vundzeni lebyi longoloxiweke a swi bohi naswona nkarhi lowu vekiweke i mpimanyeto lowu kombaka nkarhi lowu nga tirhisiwaka ku va vundzeni byi dyondziwa. Vadyondzisi va fanele va tiendlela tixedulu ta vona ta ntirho (kumbe va tirhisa leyi nga endzeni ka tibuku leti tirhisiwaka) leswaku va ta dyondzisa vundzeni bya kotara va ri karhi va tirhisa rivilo na nandzelelano wun'wana na wun'wana lowu faneleke..

Tanihileswi vulehi bya tikotara byi hambanaka ku ya hi malembe, yo dyondzisa / xedulu ya ntirho yi fanele ku cinciwa lembe rin'wana na rin'wana.Vuswikoti, vundzeni na magoza leswi nga laha hansi a swi hi nyiki vugimamusi bya leswi dyondziwaka. Mudyondzisi u fanele a xiya nongonoko wa vuswikoti, vundzeni na maqhinga eka Xiyenge xa 3.1-3.4.

Madyondziselo ya swiaki swa ririmi ma dzimekiwe eka maendlelo yo tirhisa switshuriwa na yo dyondzisa ririmi hi ku ri tirhisa. Swiaki leswi a swi fanelanga ku dyondzisiwa swi tiyimele swi ri swoxe. Malulamiselo kumbe maveketelelo ya nkunguhato wa madyondziselo wu endliwa hindlela leyo swiaki swa ririmi swi katsiwa no tirhisiwa na madyondziselo ya vuswikoti lebyin'wana.

Hambileswi vuswikoti byo hambanahambana eka Minkunguhato yo dyondzisa byi tshameke byi ri byoxe byi fanele byi pfanganyisiwa na byin'wana loko swi koteka, xik. eka madyondziselo ya inthavhiyu ya nomo vadyondzi va nga hlaya xitshuriwa leri tsariweke kutani va komberiwa ku endla inthavhiyu yo tsariwa. Swiaki swa ririmi leswi hlawuriwaka leswaku swi dyondzisiwa eka ndzhendzheleko wo karhi swi fanele swi pfuneta vadyondzi ku twisisa switshuriwa na ku tshula switshuriwa swanomo na leswo tsariwa kunene xik. mahlawuri, vamavizweni, maritofularha, maengeteri na nkarhi lowu nga hundza swi lulamisela mudyondzi ku va a kota ku tsala xitsalwana xa ndzungulo kumbe xa nhlamuselo.

Maqhinga yo tshula switshuriwa swanomo na swo tsala lama dyondzisiwaka eka ndzhendzheleko wun'wana na wun'wana wa mavhiki mambirhi ma fanele ma lawuriwa hi muxaka wa xitshuriwa lexi faneleke ku tsariwa, xik: loko ku dyondzisiwa xitsalwana xa ndzungulo, vadyondzi va fanele va dyondzisiwa marito yo hlanganisa lama hlamuselaka xivangelo na mbuyelo kumbe / na lama kombaka nxaxamelo kumbe nandzelelano wa swilo.

3.5.1 GIREDI YA 10: MINKUNGUHATO YO DYONDZISA

GIREDI YA 10 KOTARA YA 1			
Mavhiki	**Ku yingisela na ku vulavula**	**Ku hlaya na ku langutisa**	**Ku tsala na ku andlala**
1 na 2	**Ku yingiselela ku twisisa:** (Ku kuma mahungu, ku hlela, ku bumabumela na ku burisana na van'wana) Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Swihlawulekisi swa nkoka swa switshuriwa na swiyenge swa buku ku katsa na tinxaka ta matsalwa** • **Dyondzo ya matsalwa:** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa switsalwambiko:** Mapapila ya xinghana / mafundza (xikombelo / xivilelo / ku apulaya / bindzu) mapapila ya mafundza na ya nkamafundza yo ya eka vahangalasi va mahungu / tsalwavutitivisi na papila ro seketela / matimu ya mufi / ajenda na makanelwa ya nhlengeletano **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4
3 na 4	**Njhekajekisano:** • Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa • Ku kunguhata, ku lavisisa, ku lulamisa, ku titoloveta na ku andlala Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	**Ku hlayela ku twisisa:** Maqhinga yo hlaya switshuriwa swo tsariwa: Languta 3.2 **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	1 x **Xitsalwana**: Xa ndzungulo / xa nhlamuselo / xa mavonelo **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4

GIREDI YA 10 KOTARA YA 1			
Mavhiki	**Ku yingisela na ku vulavula**	**Ku hlaya na ku langutisa**	**Ku tsala na ku andlala**
5 na 6	**Ku yingiselela ku twisisa:** (Ku kuma mahungu, ku hlela, ku bumabumela na ku burisana na van'wana) Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku hlayela ku twisisa:** Ku hlamusela switshuriwa swo voniwa • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa switsalwambiko:** Xiviko / nhluto / atikili ya phephahungu / atikili ya magazini **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4
7 na 8	**Nkanerisano / Mbhurisano:** • Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa • Ku kunguhata, ku lavisisa, ku lulamisa, ku titoloveta na ku andlala Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku hlayela ku twisisa:** o Nhluvukiso wa ntivomarito na matirhiselo ya ririmi o Swiaki swa swivulwa • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	1 x **Xitsalwana**: Xa ndzungulo / xa nhlamuselo / xa mavonelo **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4

GIREDI YA 10 KOTARA YA 1			
Mavhiki	**Ku yingisela na ku vulavula**	**Ku hlaya na ku langutisa**	**Ku tsala na ku andlala**
9 na 10	**Mbulavulo lowu lulamisiweke / wa xijumana:** • Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa • Ku kunguhata, ku lavisisa, ku lulamisa, ku titoloveta na ku andlala Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku tsala nkomiso** • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa switsalwambiko:** Mbulavulo / n'wangulano / inthavhiyu **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4

Mintirho ya makambelelo ya mafundza eka kotara ya 1			
Ntirho wa 1	**Ntirho wa 2**	**Ntirho wa 3**	**Ntirho wa 4**
Swanomo: Ku yingiselela ku twisisa	***Ku tsala:** Xitsalwana xa ndzungulo / xa nhlamuselo / xa mavonelo	***Ku tsala:** Switshuriwa swa xitsalwambiko	**Xikambelwana xa 1:** **Matirhiselo ya ririmi embangwini:** Xikambelantwisiso Nkomiso Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi

***Ku tsala**: Hlawula xitsalwana xin'we na Switshuriwa swa switsalwambiko xin'we hi xikongomelo xo endla makambelelo ya mafundza emakumu ka kotara.

GIREDI YA 10 KOTARA YA 2			
Mavhiki	**Ku yingisela na ku vulavula**	**Ku hlaya na ku langutisa**	**Ku tsala na ku andlala**
11 na 12	**N'wangulano / inthavhiyu / xipichi:** • Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa • Ku kunguhata, ku lavisisa, ku lulamisa, ku titoloveta na ku andlala Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku hlayela ku twisisa**: Maqhinga yo hlaya switshuriwa swo tsariwa: Languta 3.2 • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa switsalwambiko:** Mbulavulo / n'wangulano / inthavhiyu **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4
13 na 14	**Mbulavulo lowu lulamisiweke / wa xijumana:** • Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa • (Tithekiniki to vulavula evanhwini, xivumbeko na magoza yo lulamisa) ya xitshuriwa lexi hlawuriweke • Ku kunguhata, ku lavisisa, ku lulamisa, ku titoloveta na ku andlala Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku tsala nkomiso** • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	1 x **Xitsalwana**: Xa ndzungulo / xa nhlamuselo / xa mavonelo **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4

GIREDI YA 10 KOTARA YA 2			
Mavhiki	**Ku yingisela na ku vulavula**	**Ku hlaya na ku langutisa**	**Ku tsala na ku andlala**
15 na 16	**Minkanerisano / Mimbhurisano ya nkamafundza:** • Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa • Ku tirhisa milawu ya ririmi Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku hlamusela switshuriwa swo voniwa** xik. swinavetiso, tikhathuni, swifaniso • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa switsalwambiko:** **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4
17 na 18	**Nkanerisano wa phanele:** • Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa • Ku kunguhata, ku lavisisa, ku lulamisa, ku titoloveta na ku andlala Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku hlayela ku twisisa**: o Nhluvukiso wa ntivomarito na matirhiselo ya ririmi o Swiaki swa swivulwa • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa switsalwambiko:** Xiviko / nhluto / atikili ya phephahungu / atikili ya magazini **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4

GIREDI YA 10 KOTARA YA 2			
Mavhiki	**Ku yingisela na ku vulavula**	**Ku hlaya na ku langutisa**	**Ku tsala na ku andlala**
19 na 20	**Swikambelo swa le xikarhi ka lembe**		

Mintirho ya makambelelo ya mafundza eka kotara ya 2

Ntirho wa 5	Ntirho wa 6	Ntirho wa 7
Swanomo: Mbulavulo lowu lulamisiweke / wa xijumana	**Matsalwa:** Swivutiso swa ximbangu Xitsalwana xa matsalwa	**Swikambelo swa le xikarhi ka lembe:** Papila ra 1 – Matirhiselo ya ririmi embangwini Papila ra 2 – Matsalwa Papila ra 3 – Ku tsala (Ku nga tsariwa hi Mudyaxihi / Khotavuxika)

GIREDI YA 10 KOTARA YA 3			
Mavhiki	**Ku yingisela na ku vulavula**	**Ku hlaya na ku langutisa**	**Ku tsala na ku andlala**
21 na 22	**Tinhlengeletano na mafambiselo ya tona:** • Swihlawulekisi na milawu ya mafambiselo ya tinhlengeletano • Ku kunguhata, ku lavisisa, ku lulamisa, ku titoloveta na ku andlala Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku hlayela ku twisisa:** Ku hlamusela switshuriwa swo voniwa • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa switsalwambiko:** Mapapila ya xinghana / mafundza (xikombelo / xivilelo / ku apulaya / bindzu) mapapila ya mafundza na ya nkamafundza yo ya eka vahangalasi va mahungu / tsalwavutitivisi na papila ro seketela / matimu ya mufi / ajenda na makanelwa ya nhlengeletano **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4

GIREDI YA 10 KOTARA YA 3			
Mavhiki	**Ku yingisela na ku vulavula**	**Ku hlaya na ku langutisa**	**Ku tsala na ku andlala**
23 na 24	**Ku rungula switori:** • Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa • Ku kunguhata, ku lavisisa, ku lulamisa, ku titoloveta na ku andlala Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku hlayela ku twisisa:** o Nhluvukiso wa ntivomarito na matirhiselo ya ririmi o Swiaki swa swivulwa • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	1 x **Xitsalwana**: Xa ndzungulo / xa nhlamuselo / xa mavonelo **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4
25 na 26	**Mbulavulo lowu lulamisiweke / wa xijumana:** • Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa • Ku kunguhata, ku lavisisa, ku lulamisa, ku titoloveta na ku andlala Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku hlayela ku twisisa:** Maqhinga yo tirhisa switshuriwa swo tsariwa: Languta 3.2 • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa switsalwambiko:** Mbulavulo / n'wangulano / inthavhiyu **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4

GIREDI YA 10 KOTARA YA 3			
Mavhiki	**Ku yingisela na ku vulavula**	**Ku hlaya na ku langutisa**	**Ku tsala na ku andlala**
27 na 28	**Mbulavulo lowu lulamisiweke / wa xijumana:** • Swihlawulekisi na milawu ya matirhiselo ririmi • Ku kunguhata, ku lavisisa, ku lulamisa, ku titoloveta na ku andlala Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku tsala nkomiso** • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	1 x **Xitsalwana**: Xa ndzungulo / xa nhlamuselo / xa mavonelo **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4
29 na 30	**Ku yingiselela ku twisisa:** (Ku kuma mahungu, ku hlela, ku bumabumela na ku burisana na van'wana) Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku hlayela ku twisisa:** Maqhinga yo tirhisa switshuriwa swo tsariwa: Languta 3.2 • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa switsalwambiko:** Xiviko / nhluto / atikili ya phephahungu **/** atikili ya magazini **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4

Mintirho ya makambelelo ya mafundza eka kotara ya 3	
Ntirho wa 8	**Ntirho wa 9**
***Swanomo:** Mbulavulo lowu lulamisiweke / wa xijumana	**Xikambelwana xa 2: Matsalwa:** Swivutiso swa ximbangu na xitsalwana xa matsalwa

GIREDI YA 10 KOTARA YA 4			
Mavhiki	**Ku yingisela na ku vulavula**	**Ku hlaya na ku langutisa**	**Ku tsala na ku andlala**
31 na 32	**Ku tivisa xivulavuri / ku nyika marito yo khensa:** • Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa • Ku kunguhata, ku lavisisa, ku lulamisa, ku titoloveta na ku andlala Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku hlayela ku twisisa:** Ku hlamusela switshuriwa swo voniwa • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa switsalwambiko:** Mapapila ya xinghana / mafundza (xikombelo / xivilelo / ku apulaya / bindzu) mapapila ya mafundza na ya nkamafundza yo ya eka vahangalasi va mahungu / tsalwavutitivisi na papila ro seketela / matimu ya mufi / ajenda na makanelwa ya nhlengeletano **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4
33 na 34	**Nkanerisano wa phanele:** • Swihlawulekisi na milawu ya matirhiselo ririmi • Ku tirhisa milawu ya ririmi Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku hlayela ku twisisa:** o Nhluvukiso wa ntivomarito na matirhiselo ya ririrmi o Swiaki swa xivulwa • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	1 x **Xitsalwana**: Xa ndzungulo / xa nhlamuselo / xa mavonelo **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4

GIREDI YA 10 KOTARA YA 4			
Mavhiki	**Ku yingisela na ku vulavula**	**Ku hlaya na ku langutisa**	**Ku tsala na ku andlala**
35 na 36	**Nkanerisano wa phanele:** • Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa • Ku tirhisa milawu ya ririmi Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku tsala nkomiso** • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa switsalwambiko:** Xiviko / nhluto / atikili ya phephahungu **/** atikili ya magazini **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4
37 na 38	**Nkanerisano wa foramu / ntlawa / phanele:** • Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa • Ku tirhisa milawu ya ririmi Nkarhi: Awara yin'we	**Lulamisela xikambelo** **Matirhiselo ya ririmi embangwini:** • Xikambelantwisiso • Nkomiso • Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi **Matsalwa**: • Novhele / mfuwo wa rixaka • Ntlangu • Switlhokovetselo	**Lulamisela xikambelo** **Ku tsala na ku andlala:** Switsalwana Switshuriwa swa switsalwambiko **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4
39 na 40	**Swikambelo swa le makumu ka lembe**		

Mintirho ya makambelelo ya mafundza eka kotara ya 4	
Ntirho wa 10	**Ntirho wa 11**
Swanomo: Vuvulavuri lebyi lulamisiweke - Ku tivisa xivulavuri / ku nyika marito yo khensa	**Swikambelo swa le makumu ka lembe:** Papila ra 1 – Matirhiselo ya ririmi embangwini Papila ra 2 – Matsalwa Papila ra 3 – Ku tsala Papila ra 4 – Swanomo

3.5.2 GIREDI YA 11: MAKUNGU YO DYONDZISA

GIREDI YA 11 KOTARA YA 1			
Mavhiki	**Ku yingisela na ku vulavula**	**Ku hlaya na ku langutisa**	**Ku tsala na ku andlala**
1 na 2	**Ku yingiselela ku twisisa:** (Ku kuma mahungu, ku hlela, ku bumabumela na ku burisana na van'wana) Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Swihlawulekisi swa nkoka swa switshuriwa na swiyenge swa buku ku katsa na tinxaka ta matsalwa.** • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa switsalwambiko:** Mapapila ya xinghana / mafundza (xikombelo / xivilelo / ku apulaya / bindzu) mapapila ya mafundza na ya nkamafundza yo ya eka vahangalasi va mahungu / tsalwavutitivisi na papila ro seketela / matimu ya mufi / ajenda na makanelwa ya nhlengeletano **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4
3 na 4	**Njhekajekisano:** • Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa • Ku kunguhata, ku lavisisa, ku lulamisa, ku titoloveta na ku andlala Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku hlayela ku twisisa:** Maqhinga yo tirhisa switshuriwa swo tsariwa: Languta 3.2 • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	1 x **Xitsalwana:** Xa mianakanyo / xa nkanelo / xa mavonelo **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4

GIREDI YA 11 KOTARA YA 1			
Mavhiki	**Ku yingisela na ku vulavula**	**Ku hlaya na ku langutisa**	**Ku tsala na ku andlala**
5 na 6	**Ku yingiselela ku twisisa:** (Ku kuma mahungu, ku hlela, ku bumabumela na ku burisana na van'wana) Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku hlayela ku twisisa:** o Nhluvukiso wa ntivomarito na matirhiselo ya ririmi o Swiaki swa swivulwa • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa switsalwambiko:** Xiviko / nhluto / atikili ya phephahungu **/** atikili ya magazini **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4
7 na 8	**Mbulavulo lowu lulamisiweke / wa xijumana:** Tithekiniki to vulavula evanhwini, xivumbeko na magoza yo lulamisela • Swihlawulekisi na milawu ya ririmi • Ku kunguhata, ku lavisisa, ku lulamisa, ku titoloveta na ku andlala Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku hlamusela switshuriwa swo voniwa** xik. Swinavetiso, tikhathuni, swifaniso • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa switsalwambiko:** Mbulavulo / n'wangulano / inthavhiyu **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4

GIREDI YA 11 KOTARA YA 1			
Mavhiki	**Ku yingisela na ku vulavula**	**Ku hlaya na ku langutisa**	**Ku tsala na ku andlala**
9 na 10	**Mbulavulo lowu lulamisiweke / wa xijumana:** • Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa • Ku kunguhata, ku lavisisa, ku lulamisa, ku titoloveta na ku andlala Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku tsala nkomiso** • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa switsalwambiko:** Mbulavulo / n'wangulano / inthavhiyu **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4

Mintirho ya makambelelo ya mafundza eka kotara ya 1			
Ntirho wa 1	**Ntirho wa 2**	**Ntirho wa 3**	**Ntirho wa 4**
Swanomo: Ku yingiselela ku twisisa	***Ku tsala:** Xitsalwana xa mianakanyo / xa nkanelo / xa mavonelo	***Ku tsala:** Switshuriwa swa switsalwambiko	**Xikambelwana xa 1:** **Matirhiselo ya ririmi embangwini:** Xikambelantwisiso Nkomiso Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi

***Ku tsala**: Hlawula xitsalwana xin'we na Switshuriwa swa switsalwambiko xin'we hi xikongomelo xo endla makambelelo ya mafundza emakumu ka kotara.

GIREDI YA 11 KOTARA YA 2			
Mavhiki	**Ku yingisela na ku vulavula**	**Ku hlaya na ku langutisa**	**Ku tsala na ku andlala**
11 na 12	**N'wangulano / inthavhiyu / minkanerisano / mbhurisano:** • Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa • Ku kunguhata, ku lavisisa, ku lulamisa, ku titoloveta na ku andlala Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku hlayela ku twisisa:** o Nhluvukiso wa ntivomarito na matirhiselo ya ririmi o Swiaki swa swivulwa • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa switsalwambiko:** Mbulavulo / n'wangulano / inthavhiyu **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4
13 na 14	**Mbulavulo lowu lulamisiweke / wa xijumana:** • Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa • Ku kunguhata, ku lavisisa, ku lulamisa, ku titoloveta na ku andlala Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku tsala nkomiso** • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	1 x **Xitsalwana:** Xa mianakanyo / xa nkanelo / xa mavonelo **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4

GIREDI YA 11 KOTARA YA 2			
Mavhiki	**Ku yingisela na ku vulavula**	**Ku hlaya na ku langutisa**	**Ku tsala na ku andlala**
15 na 16	**Nkanerisano wa phanele:** • Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa • Ku tirhisa milawu ya ririmi Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku hlamusela switshuriwa swo voniwa** xik. swinavetiso, tikhathuni, swifaniso • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa switsalwambiko:** Xiviko / nhluto / atikili ya phephahungu **/** atikili ya magazini **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4
17 na 18	**Minkanerisano / Mimbhurisano ya nkamafundza:** • Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa • Ku tirhisa milawu ya ririrmi • Ku kunguhata, ku lavisisa, ku lulamisa, ku titoloveta na ku andlala Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku hlayela ku twisisa:** Maqhinga yo tirhisa switshuriwa swo tsariwa: Languta 3.2 • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa switsalwambiko:** Mbulavulo / n'wangulano / inthavhiyu **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4
19 na 20	**Xikambelo xa le xikarhi ka lembe**		

Mintirho ya makambelelo ya mafundza eka kotara ya 2		
Ntirho wa 5	**Ntirho wa 6**	**Ntirho wa 7**
Swanomo: Mbulavulo lowu lulamisiweke / wa xijumana	**Matsalwa:** Swivutiso swa ximbangu Xitsalwana xa matsalwa	**Xikambelo xa le xikarhi ka lembe:** Papila ra 1 – Matirhiselo ya ririmi embangwini Papila ra 2 – Matsalwa Papila ra 3 – Ku tsala (Swi nga tsariwa hi Mudyaxihi / Khotavuxika)

GIREDI YA 11 KOTARA YA 3			
Mavhiki	**Ku yingisela na ku vulavula**	**Ku hlaya na ku langutisa**	**Ku tsala na ku andlala**
21 na 22	**Tinhlengeletano na mafambiselo ya tona:** • Swihlawulekisi na milawu ya mafambiselo ya tinhlengeletano • Ku kunguhata, ku lavisisa, ku lulamisa, ku titoloveta na ku andlala Nkarhi: Awara yin'we	• **Ku hlayela ku twisisa:** Ku hlamusela switshuriwa swo voniwa • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa switsalwambiko:** Mapapila ya xinghana mafundza (xikombelo / xivilelo / ku apulaya / bindzu) mapapila ya mafundza na ya nkamafundza yo ya eka vahangalasi va mahungu / tsalwavutitivisi na papila ro seketela / matimu ya mufi / ajenda na makanelwa ya nhlengeletano **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4
23 na 24	**Ku rungula xitori na / kumbe ku hlaya swiphato swo ndhundhuzela:** • Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa • Ku kunguhata, ku lavisisa, ku lulamisa, ku titoloveta na ku andlala Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku hlayela ku twisisa:** Tirhisa switshuriwa swo tsariwa:Languta 3.2 • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	1 x **Xitsalwana:** Xa mianakanyo / xa nkanelo / xa mavonelo **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4

GIREDI YA 11 KOTARA YA 3			
Mavhiki	**Ku yingisela na ku vulavula**	**Ku hlaya na ku langutisa**	**Ku tsala na ku andlala**
25 na 26	**Mbulavulo lowu lulamisiweke / wa xijumana:** • Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa • Ku kunguhata, ku lavisisa, ku lulamisa, ku titoloveta na ku andlala Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku hlayela ku twisisa:** o Nhluvukiso wa ntivomarito na matirhiselo ya ririmi o Swiaki swa swivulwa • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa switsalwambiko:** Mbulavulo / n'wangulano / inthavhiyu **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4
27 na 28	**Mbulavulo lowu lulamisiweke / wa xijumana:** • Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa • Ku kunguhata, ku lavisisa, ku lulamisa, ku titoloveta na ku andlala Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku tsala nkomiso** • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa switsalwambiko:** Mbulavulo / n'wangulano / inthavhiyu **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4

GIREDI YA 11 KOTARA YA 3			
Mavhiki	**Ku yingisela na ku vulavula**	**Ku hlaya na ku langutisa**	**Ku tsala na ku andlala**
29 na 30	**Ku hlayela ku twisisa:** (Ku kuma mahungu, ku hlela, ku bumabumela na ku burisana na van'wana) Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku hlayela ku twisisa:** Maqhinga yo tirhisa switshuriwa swo tsariwa: Languta 3.2 • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Xitsalwana:** 1 x Xa mianakanyo / xa nkanelo / xa mavonelo **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4

Mintirho ya makambelelo ya mafundza eka kotara ya 3	
Ntirho wa 8	**Ntirho wa 9**
Swanomo: Mbulavulo lowu lulamisiweke / wa xijumana	**Xikambelwana xa 2:** Matsalwa: Swivutiso swa ximbangu na xitsalwana xa matsalwa

GIREDI YA 11 KOTARA YA 4			
Mavhiki	**Ku yingisela na ku vulavula**	**Ku hlaya na ku langutisa**	**Ku tsala na ku andlala**
31 na 32	**Ku tivisa xivulavuri / ku nyika marito yo khensa:** • Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa • Ku kunguhata, ku lavisisa, ku lulamisa, ku titoloveta na ku andlala Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku hlayela ku twisisa:** Maqhinga yo tirhisa switshuriwa swo tsariwa swo tsariwa: Languta 3.2 • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Xitsalwana:** 1 x Xa mianakanyo / xa nkanelo / xa mavonelo **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4
33 na 34	**Minkanerisano / Mimbhurisano ya nkamafundza:** • Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa • Ku tirhisa milawu ya ririmi Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku hlayela ku twisisa:** o Nhluvukiso wa ntivomarito na matirhiselo ya ririmi o Swiaki swa swivulwa • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa switsalwambiko:** Mapapila ya xinghana / mafundza (xikombelo / xivilelo / ku apulaya / bindzu) mapapila ya mafundza na ya nkamafundza yo ya eka vahangalasi va mahungu / tsalwavutitivisi na papila ro seketela / matimu ya mufi / ajenda na makanelwa ya nhlengeletano **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4

GIREDI YA 11 KOTARA YA 4			
Mavhiki	**Ku yingisela na ku vulavula**	**Ku hlaya na ku langutisa**	**Ku tsala na ku andlala**
35 na 36	**Mijekajekisano / minkanerisano ya phanele:** • Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa • Ku kunguhata, ku lavisisa, ku lulamisa, ku titoloveta na ku andlala Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku tsala nkomiso** • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa switsalwambiko:** Xiviko / nhluto / atikili ya phephahungu **/** atikili ya magazini **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4
37 na 38	**Xiviko / Nhluto:** • Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa • Ku kunguhata, ku lavisisa, ku lulamisa, ku titoloveta na ku andlala Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	**Lulamisela xikambelo** **Matirhiselo ya ririmi embangwini:** Xikambelantwisiso Nkomiso Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi **Matsalwa:** • Novhele / Mfuwo wa rixaka • Ntlangu • Vutlhokovetseri	**Lulamisela xikambelo** Switsalwana Switshuriwa swa switsalwambiko **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4
39 na 40	**Swikambelo swa le makumu ka lembe**		

Mintirho ya makambelelo ya mafundza	
Ntirho wa 10	**Ntirho wa 11**
Swanomo: Vuvulavuri lebyi lulamisiweke: Xiviko / nhluto	**Swikambelo swa le makumu ka lembe:** Papila ra 1 – Matirhiselo ya ririmi embangwini Papila ra 2 – Matsalwa Papila ra 3 – Ku tsala Papila ra 4 – Swanomo

3.5.3 GIREDI YA 12: MINKUNGUHATO YO DYONDZISA

GIREDI YA 12 KOTARA YA 1			
Mavhiki	**Ku yingisela na ku vulavula**	**Ku hlaya na ku langutisa**	**Ku tsala na ku andlala**
1 na 2	**Ku yingiselela ku twisisa** (Ku kuma mahungu, ku hlela, ku bumabumela na ku burisana na van'wana) Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Swihlawulekisi swa nkoka swa switshuriwa na swiyenge swa buku ku katsa na swa tinxaka to hambanahambana ta matsalwa.** • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa switsalwambiko:** Mapapila ya xinghana / mafundza (xikombelo / xivilelo / ku apulaya / bindzu) mapapila ya mafundza na ya nkamafundza yo ya eka vahangalasi va mahungu / tsalwavutitivisi na papila ro seketela / matimu ya mufi / ajenda na makanelwa ya nhlengeletano **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4
3 na 4	**Nkanerisano / mbhurisano / xiviko / nhluto:** • Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa • Ku kunguhata, ku lavisisa, ku lulamisa, ku titoloveta na ku andlala Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku hlayela ku twisisa:** Maqhinga yo hlaya switshuriwa swo tsariwa: Languta 3.2 • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	1x **Xitsalwana:** Xa mianakanyo, ndzungulo / xa mavonelo / xa nkanelo / xa nhlamuselo **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4

GIREDI YA 12 KOTARA YA 1			
Mavhiki	**Ku yingisela na ku vulavula**	**Ku hlaya na ku langutisa**	**Ku tsala na ku andlala**
5 na 6	**Ku yingiselela ku twisisa** (Ku kuma mahungu, ku hlela, ku bumabumela na ku burisana na van'wana) Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku hlayela ku twisisa:** o Nhluvukiso wa ntivomarito na matirhiselo ya ririmi o Swiaki swa swivulwa • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa switsalwambiko:** Xiviko / nhluto / atikili ya phephahungu / atikili ya magazini **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4
7 na 8	**Mbulavulo lowu lulamisiweke / wa xijumana:** • Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa (Tithekiniki to vulavula evanhwini, xivumbeko na maendlelo yo lulamisena) • Ku kunguhata, ku lavisisa, ku lulamisa, ku titoloveta na ku andlala Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku hlamusela switshuriwa swo voniwa** xik. Swinavetiso, tikhathuni, swifaniso • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa switsalwambiko:** Papila ra mafundza ro apulaya na tsalwavutitivisi / ra xikombelo / ra xivilelo / bindzu (ku oda / ku xavisa / mapapila ya mafundza na nkamafundza yo ya eka vahangalasi va mahungu) n'wangulano / nhluto / swiviko (swa mafundza kumbe nkamafundza) **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4

GIREDI YA 12 KOTARA YA 1			
Mavhiki	**Ku yingisela na ku vulavula**	**Ku hlaya na ku langutisa**	**Ku tsala na ku andlala**
9 na 10	**Mbulavulo lowu lulamisiweke / wa xijumana:** • Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa • Ku kunguhata, ku lavisisa, ku lulamisa, ku titoloveta na ku andlala Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku tsala nkomiso** • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	1 x Xitsalwana: Xa mianakanyo / xa ndzungulo / xa mavonelo / xa nkanelo / xa nhlamuselo **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4

Mintirho ya makambelelo ya mafundza eka kotara ya 1				
Ntirho wa 1	**Ntirho wa 2**	**Ntirho wa 3**	**Ntirho wa 4**	**Ntirho wa 5**
Swanomo: Ku yingiselela ku twisisa	***Ku tsala:** Xitsalwana	***Ku tsala:** Switshuriwa swa switsalwambiko	**Swanomo:** Mbulavulo lowu lulamisiweke / wa xijumana	**Xikambelwana xa 1:** **Matirhiselo ya ririmi embangwini:** Xikambelantwisiso Nkomiso Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi

***Ku tsala**: Hlawula xitsalwana xin'we na Switshuriwa swa switsalwambiko xin'we hi xikongomelo xo endla makambelelo ya mafundza emakumu ka kotara.

GIREDI YA 12 KOTARA YA 2			
Mavhiki	**Ku yingisela na ku vulavula**	**Ku hlaya na ku langutisa**	**Ku tsala na ku andlala**
11 na 12	**N'wangulano / inthavhiyu / xivumbeko / swihlawulekisi:** • Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa • Ku kunguhata, ku lavisisa, ku lulamisa, ku titoloveta na ku andlala Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku hlayela ku twisisa:** Maqhinga yo hlaya switshuriwa swo tsariwa: Languta 3.2 • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa switsalwambiko:** Mbulavulo / n'wangulano / inthavhiyu **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4
13 na 14	**Nkanerisano wa njhekajekisano / foramu / ntlawa / phanele:** • Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa • Ku kunguhata, ku lavisisa, ku lulamisa, ku titoloveta na ku andlala Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Matsalelo ya nkomiso** • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	1 x **Xitsalwana:** xa mianakanyo / xa ndzungulo / xa mavonelo / xa nkanelo / xa nhlamuselo **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4

GIREDI YA 12 KOTARA YA 2			
Mavhiki	**Ku yingisela na ku vulavula**	**Ku hlaya na ku langutisa**	**Ku tsala na ku andlala**
15 na 16	**Nkanerisano / Mbhurisano wa nkamafundza:** • Swihlawulekisi na milawu ya matirhiseloy ririmi • Ku tirhisa milawu ya matirhiselo ya ririmi Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku hlamusela switshuriwa swo voniwa** xik, swinavetiso, tikhathuni, swifaniso • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa switsalwambiko:** Mapapila ya xinghana / mafundza (xikombelo / xivilelo / ku apulaya / bindzu) mapapila ya mafundza na ya nkamafundza yo ya eka vahangalasi va mahungu / tsalwavutitivisi na papila ro seketela / matimu ya mufi / ajenda na makanelwa ya nhlengeletano **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4
17 na 18	**Mbulavulo lowu lulamisiweke / wa xijumana:** • Swihlawulekisi na milawu ya xitshuriwa • Ku kunguhata, ku lavisisa, ku lulamisa, ku titoloveta na ku andlala Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku hlayela ku twisisa:** o Nhluvukiso wa ntivomarito na matirhiselo ya ririmi o Swiaki swa swivulwa • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa xitsalwambiko** Mbulavulo / n'wangulano / inthavhiyu **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4

GIREDI YA 12 KOTARA YA 2			
Mavhiki	**Ku yingisela na ku vulavula**	**Ku hlaya na ku langutisa**	**Ku tsala na ku andlala**
19 na 20	**Swikambelo swa le xikarhi ka lembe**		

Mintirho ya makambelelo ya mafundza eka kotara ya 2		
Ntirho wa 6	**Ntirho wa 7**	**Ntirho wa 8**
Matsalwa: Swivutiso swa ximbangu na xitsalwana xa matsalwa	**Swanomo:** Mbulavulo lowu lulamisiweke / wa xijumana	***Xikambelo xa le xikarhi ka lembe:** Papila ra 1 – Matirhiselo ya ririmi embangwini Papila ra 2 – Matsalwa Papila ra 3 – Ku tsala (Swi nga tsariwa hi Mudyaxihi / Khotavuxika) **KUMBE** Xikambelo xo tsariwa

***Xikambelo xa le xikarhi ka lembe:** Eka Giredi ya 12 ntirho wun'we eka kotara ya 2 na / kumbe eka kotara ya 3 wu fanele wu va xikambelo xo setiwa exikolweni. Laha swi endlekaka leswaku ku va ku tsariwe xikambelo xin'we ntsena xo setiwa exikolweni eka leswimbirhi eka Giredi ya 12, xikambelo lexin'wana xi fanele xi siviwa hi xikambelwana emakumu ya kotara (Mintirho ya 8 na 10).

GIREDI YA 12 KOTARA YA 3			
Mavhiki	**Ku yingisela na ku vulavula**	**Ku hlaya na ku langutisa**	**Ku tsala na ku andlala**
21 na 22	**Ku hlaya loku lulamisiweke / xijumana:** • Swihlawulekisi na milawu ya ririmi • Ku tirhisa milawu ya ririmi Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku hlayela ku twisisa:** Maqhinga yo hlaya switshuriwa swo tsariwa: Languta 3.2 • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa xitsalwambiko:** Xiviko / nhluto / atikili ya phephahungu **/** atikili ya magazini **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4
23 na 24	**Ku tivisa xivulavuri / ku nyika marito yo khensa:** • Swihlawulekisi na milawu ya ririmi • Ku tirhisa milawu ya ririmi Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku hlayela ku twisisa:** Ku hlamusela switshuriwa swo voniwa • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa switsalwambiko:** Mbulavulo / n'wangulano / inthavhiyu **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4

GIREDI YA 12 KOTARA YA 3			
Mavhiki	**Ku yingisela na ku vulavula**	**Ku hlaya na ku langutisa**	**Ku tsala na ku andlala**
25 na 26	**Nxopelo wa swanomo** Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku tsala nkomiso** • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa switsalwambiko:** Mapapila ya xinghana / mafundza (xikombelo / ya xivilelo / ku apulaya / bindzu) mapapila ya mafundza na ya nkamafundza yo ya eka vahangalasi va mahungu / tsalwavutitivisi na papila ro seketela / matimu ya mufi / ajenda na makanelwa ya nhlengeletano **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4
27 na 28	**Nxopelo wa swanomo** Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	• **Ku hlayela ku twisisa:** o Nhluvukiso wa ntivomarito na matirhiselo ya ririmi o Swiaki swa swivulwa • **Dyondzo ya matsalwa** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4	**Switshuriwa swa xitsalwambiko:** Xiviko / nhluto / atikili ya phephahungu **/** atikili ya magazini **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4
29 na 30	**Swikambelo swo ringeta**		

Mintirho ya makambelelo ya mafundza eka kotara ya 3	
Ntirho wa 9	**Ntirho wa 10**
Swanomo: Vuvulavuri lebyi lulamisiweke - ku tivisa xivulavuri / ku nyika marito yo khensa	*** Swikambelo swo ringeta** Papila ra 1 – Matirhiselo ya ririmi embangwini Papila ra 2 – Matsalwa Papila ra 3 – Ku tsala (Swi nga tsariwa hi Mhawuri / Ndzati) KUMBE Xikambelwana xo tsariwa

*** Swikambelo swo ringeta:** Eka Giredi ya 12 ntirho wun'we eka kotara ya 2 na / kumbe eka kotara ya 3 wu fanele wu va xikambelo xo setiwa exikolweni. Laha swi endlekaka leswaku ku va ku tsariwe xikambelo xin'we ntsena xo setiwa exikolweni eka leswimbirhi eka Giredi ya 12, xikambelo lexin'wana xi fanele xi siviwa hi xikambelwana emakumu ya kotara (Mintirho ya 8 na 10).

GIREDI YA 12 KOTARA YA 4			
Mavhiki	**Ku yingisela na ku vulavula**	**Ku hlaya na ku langutisa**	**Ku tsala na ku andlala**
31 na 32	**Nxopelo wa swanomo** Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	**Lulamisela xikambelo hi ku tirhisa mapapila ya swikambelo leswi hundzeke swa matirhiselo ya ririmi na matsalwa mayelana na:** **Matirhiselo ya ririmi embangwini:** • Xikambelantwisiso • Nkomiso • Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi **Matsalwa:** • Novhele / Mfuwo wa rixaka • Ntlangu • Switlhokovetselo	**Lulamisela xikambelo hi ku tirhisa maphepha ya swikambelo leswi hundzeke eka:** **Ku tsala** Switsalwana Switshuriwa swa switsalwambiko **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4
33 na 34	**Nxopelo wa swanomo** Nkarhi lowu pimiweke: awara yin'we	**Lulamisela xikambelo hi ku tirhisa mapapila ya swikambelo leswi hundzeke swa matirhiselo ya ririmi na matsalwa mayelana na:** **Matirhiselo ya ririmi embangwini** • Xikambelantwisiso • Nkomiso • Swiaki na matirhiselo ya ririmi **Matsalwa:** • Novhele / Mfuwo wa rixaka • Ntlangu • Switlhokovetselo	**Lulamisela xikambelo hi ku tirhisa maphepha ya swikambelo leswi hundzeke eka:** **Ku tsala** Switsalwana Switshuriwa swa switsalwambiko **Kongomisa eka:** **Ku tsala hi ku landzelela magoza** Ku kunguhata, ku pfapfarhuta, ku pfuxeta, ku hlela, ku lulamisa swihoxo, na ku andlala **Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi** • Rhejisitara, xitayili na rito ra mutsari • Nhlawulo wa marito • Mavumbelo ya swivulwa • Matsalelo ya tindzimana • Swihikahato na mpeleto **Xivumbeko / swihlawulekisi swa xitshuriwa lexi hlawuriweke** Nkarhi lowu pimiweke: tiawara ta 4

GIREDI YA 12 KOTARA YA 4			
Mavhiki	**Ku yingisela na ku vulavula**	**Ku hlaya na ku langutisa**	**Ku tsala na ku andlala**
35 na 36	**Swikambelo swo setiwa ehandle**		
37 na 38	**Swikambelo swo setiwa ehandle**		
39 na 40	**Swikambelo swo setiwa ehandle**		
Papila ra 1 – Matirhiselo ya ririmi embangwini Papila ra 2 – Matsalwa Papila ra 3 – Ku tsala Papila ra 4 – Swanomo			

XIYENGE XA 4: MAKAMBELELO YA RIRIMI RA LE KAYA

4.1 Manghenelo

Makambelelo i maendlelo lama kunguhatiweke ya nkarhi na nkarhi yo kuma, yo hlengeleta na ku hlamusela vuxokoxoko mayelana na matirhelo ya vadyondzi, hi ku tirhisa tindlela to hambanahambana ta makambelelo. Ya katsa magoza ya mune: Ku aka na ku hlengeleta vumbhoni bya matirhelo ya mudyondzi, ku hlela vumbhoni lebyi, ku rhekhoda leswi kumekeke na ku tirhisa vuxokoxoko lebyi ku twisisa mudyondzi na ku ku pfuna eka ndlandlamuko wa yena leswaku ku ta antswisiwa maendlelo yo dyondza na ku dyondzisa.

Makambelelo ya fanele ku va ya nkamafundza (Ku kambelela ku dyondzisa) na ya mafundza (Ku kambela leswi dyondziweke). Eka makambelelo hi mambirhi, ku fanele ku nyikiwa vadyondzi xivikontsundzuxo nkarhi na nkarhi leswaku ku ta ndlandlamuxiwa ntokoto wo dyondza.

4.2 Makambelelo ya nkamafundza kumbe ya siku na siku

Xikongomelo xa ku kambela hi xikongomelo xo dyondza i ku va nkarhi na nkarhi ku hlengeletiwa vuxokoxoko bya vuswikoti bya vadyondzi, lebyi nga tirhisiwaka ku antswisa madyondzelo ya vona.

Makambelelo ya nkamafundza i ku xiyisisa ka siku na siku ka matirhelo ya mudyondzi. Leswi swi endliwa hi ku xiyaxiya, mimburisano, ku kombisa hi swiendlo, tinhlengeletano exikarhi ka mudyondzi na mudyondzisi, ku vulavurisana ka nkamafundza ka le tlilasini, sw. na sw. Makambelelo ya nkamafundza ya nga ha va yo olova tanihi ku yima loko ku ri karhi ku dyondzisiwa ku xiya vadyondzi kumbe ku burisana na vadyondzi hilaha madyondzelo ya fambaka hakona. Makambelelo ya nkamafundza ya fanele ya tirhisiwa ku nyika vadyondzi mbuyelo na ku kombisa hilaha ku dyondzisa ku faneleke ku kunguhatiwa hakona, kambe a ya fanelangi ku rhekhodiwa. A ya fanelangi ya tekiwa ya hambanale na migingiriko yo dyondza leyi endliwaka etlilasini. Vadyondzi, hambi a ri mudyondzisi a nga koreketa mintirho leyi yo kambela.

Ku tikambela na ku kambelana hi xintangha swi katsa vadyondzi eka makambelelo. Leswi i swa nkoka tanihileswi swi nyikaka vadyondzi nkarhi wo xiya no dyondza eka matirhelo ya vona. Mbuyelo wa mintirho yo kambela ya nkamafundza ya siku na siku a yi rhekhodiwi ximfumo, handle ka loko mudyondzisi a tsakela ku endla tano. Mbuyelo wa mintirho yo kambela ya siku na siku a wu katsiwi eka ku hundziseriwa eka tigiredi ta le mahlweni ka vadyondzi na le ka ku nyika xitifiketi.

4.3 Makambelelo ya mafundza

Mintirho hinkwayo yo kambela leyi endlaka nongonoko wo kambela wa mafundza wa lembe yi vuriwa Makambelelo ya Mafundza. Mintirho yo kambela ya mafundza ya koreketiwa kutani yi rhekhodiwa hindlela ya ximfumo hi mudyondzisi hi xikongomelo xo hundzisela vadyondzi eka tigiredi ta le mahlweni na ku va nyika xitifiketi. Mintirho hinkwayo yo kambela ya mafundza yi fanele ku xoperiwa hi xikongomelo xo tiyisisa nkoka na ku tiyisisa leswaku mipimo leyi faneleke ya landzeriwa.

Makambelelo ya mafundza ya nyika vadyondzisi ndlela ya nandzelelano wa ku hlela wa matirhelo ya vadyondzi eka giredi yo karhi, eka dyondzo yo karhi. Swikombiso swa makambelelo ya mafundza swi katsa swikambelwana, swikambelo, mintirho yo endliwa kunene, tiphurojeke, maandlalelo ya nomo, ku kombisa hi swiendlo, ku tirha swo karhi,na sw. na. sw. Mintirho yo kambela ya mafundza yi vumba xiphemu xa Nongonoko wo Makambelelo wa lembe eka giredi yin'wana na yin'wana, eka dyondzo yin'wana na yin'wana. Matafula lama landzelelaka ya nyika swilaveko swa makambelelo ya mafundza eka Ririmi ra le Kaya.

Tafula ra 1: Nkatsakanyo wa makambelelo ya mafundza eka Tigiredi ta 10 - 11

Makambelelo ya mafundza		
Exikarhi ka Lembe	**Xikambelo xa le makumu ka lembe**	
25%	**75%**	
Makambelelo ya le xikolweni (MX)	**Mapapila ya xikambelo xa le makumu ka lembe**	
25%	**62,5%**	**12,5%**
• Swikambelwana swi2 • Mintirho ya 7 • Xikambelo xin'we (xa le xikarhi ka lembe)	**Swikambelo swo tsariwa** Papila ra 1 (tiawara ti2) – Matirhiselo ya ririmi embangwini Papila ra 2 (Gr 10: tiawara ti2, Gr 11: tiawara ti2½) – Matsalwa Papila ra 3 (Gr 10: tiawara ti2, Gr 11: tiawara ti2½) – Ku tsala	**Mintirho ya makambelelo ya swanomo: Papila ra 4** Ku yingisela Ku vulavula (mbulavulo lowu lulamisiweke na wa xijumana) Mintirho ya swanomo leyi endliweke exikarhi ka lembe yi vumba xiphemu xa makambelelo ya le xikolweni ya le makumu ka lembe.

Tafula ra 2: Nkatsakanyo wa makambelelo ya mafundza eka Giredi ya 12

Makambelelo ya mafundza		
Exikarhi ka Lembe	**Xikambelo xa le makumu ka lembe**	
25%	**75%**	
Makambelelo ya le xikolweni (MX) -	**Mapapila ya xikambelo xa le makumu ka lembe**	
25%	**62,5%**	**12,5%**
• Xikambelwana xin'we • Mintirho ya 7 • Swikambelo swi2 (xa le xikarhi ka lembe na xo ringeta)	**Swikambelo swo tsariwa** Papila ra 1 (tiawara ti2) – Matirhiselo ya ririmi embangwini Papila ra 2 (tiawara ti2½) – Matsalwa Papila ra 3 (tiawara ti2½) – Ku tsala	**Mintirho ya makambelelo ya swanomo: Papila ra 4** Ku yingisela Ku vulavula (mbulavulo lowu lulamisiweke na wa xijumana) Mintirho ya swanomo leyi endliweke exikarhi ka lembe yi vumba xiphemu xa makambelelo ya le handle ya le makumu ka lembe.

Tinxaka ta makambelelo lesti tirhisiwaka ti fanele ku fambelana na xiyimo xa malembe na ndlandlamuko wa mudyondzi. Mavumbelo ya mintirho leyi ya fanele ku katsa vundzeni bya dyondzo na mintirho yo hambanahambana leyi vumbiweke hi xikongomelo xo fikelela swikongomelontsongo swa dyondzo.

Makambelelo ya mafundza ya fanele ku katsa swiyimo swa matwisiselo na vuswikoti bya vadyondzi tanihilaha swi kombisiweke hakona laha hansi:

Tafula ra 3: Swiyimo swa matwisiselo eka ta makambelelo

Swiyimo swa matwisiselo	Nghingiriko	Phesente ya ntirho
Swivutiso leswi lavaka nhlamulo yo kongoma **(Xiyimo xa 1)** **Swivutiso leswi lavaka** **mbuyetelo wa mhaka** **(Xiyimo xa 2)**	Swivutiso leswi katsaka vuxokoxoko lebyi nga erivaleni eka xitshuriwa. • Boxa swilo / vanhu / tindhawu / swiphemu … • Nyika timhaka ta ntiyiso / swivangelo / timhakankulu / miehleketo.. • Tsavula minsusumeto / vanhu / swivangelo … • Xaxameta timhakankulu / timhaka ta ntiyiso / mavito / swivangelo • Hlamusela ndhawu / munhu / ximunhuhatwa • Rungula mhaka / xivono / ntokoto … • Swivutiso leswi lavaka ku xopaxopa, ku hlanganisela kumbe ku lulamisa vuxokoxoko lebyi nga erivaleni eka xitshuriwa. • Endla nkomiso wa timhakankulu / miehleketo / vubihi / vunene / … • Ntlawahata swiphemu / timhaka leti fanaka … • Vula ku fanana / ku hambana … • Nyika andlalo wa…	**Swiyimo swa 1 na 2: 40%**
Swivutiso leswi lavaka minkumbetelo no teka swiboho **(Xiyimo xa 3)**	Swivutiso leswi lavaka leswaku mukamberiwa a tirhana na vuxokoxoko lebyi nga erivaleni eka xitshuriwa ku ya hi ntokoto wa yena. • Hlamusela mhakankulu … • Pimanyisa miehleketo / maendlelo / swiendlo … • Xana hi xihi xikongomelo / matitwele / nsusumeto / xivangelo xa mutsari (xa ximunhuhatwa) … • Hlamusela xivangelo / nkucetelo … • Xana swiendlo / marito / matitwelo (sw. na sw.) ya murunguri / mutsari / ximunhuhatwa ya kombisa yini mayelana na yena … • Xana xigego / xihlambanyisi / xifaniso swi khumba njhani matwisiselo ya wena … • Xana hi ku vona ka wena mbuyelo / nkucetelo (sw. na sw.) wa swiendlo / xiyimo wu ta va wihi …	**Xiyimo xa 3: 40%**
Swivutiso leswi lavaka ku pima nkoka **(Xiyimo xa 4)**	Swivutiso leswi swi khumba mhaka yo ahlula kumbe ku hlela. Leswi swi katsa ku ahlula mayelana na timhaka ta vutomi, ntiyiso, timhaka ta ntiyiso na ta mavonelo, nkoka, malongolokelo na maehleketelo, na timhaka to fana na ku tsakela na ku amukela swiboho na swiendlo ku ya hi minkoka eku hanyena. • Xana u ehleketa leswaku leswi humelelaka swa amukeleka, swa khorwisa / swa koteka …? • Xana vonelo ra mutsari ri na nkoka / landzeleleka / tshembisa… • Kanela / Nyika miehleketo hi vuxoperi mayelana na swiendlo / xikongomelo / matitwelo / swiringanyeto / switandzhaku… • Xana u yima na vonelo / mhaka / ku xiyaxiya / nhlavutelo lowu…. • Hi ku vona ka wena, swi lulamile ku va mutsari / murunguri / ximunhuhatwa / xi ringanyeta / xi vula leswaku … (Seketela nhlamulo ya wena / Vula leswaku hikwalaho ka yini u nyika nhlamulo yoleyo.	**Swiyimo swa 4 na 5: 20%**

Swivutiso leswi kombaka ntsakelo **(Xiyimo xa 5)**	• Xana matitwelo / mahanyelo / swiendlo swa ximunhuhatwa swi lulamile kumbe swa amukelaka eka wena ke? Seketela nhlamulo ya wena. • Xana swiendlo / matitwelo / swikongomelo swa ximunhuhatwa swi kombisa yini loko swi ta eka mbangu wa minkoka leyi angarhelaka? • Kanela hi vuxoperi / Nyika miehleketo hi vuahluri bya nkoka lebyi endliweke eka xitshuriwa • Swivutiso leswi swi kongome eka ku kambela nkucetelo wa miehleketo na xisasekiso lowu nga eka xitshuriwa ehenhla ka mukamberiwa. Swi kongome eka ku angula ka matitwelo eka vundzeni, ku tixaxameta na swimunhuhatwa kumbe swiyimo na ku angula eka matirhiselo ya mutsari ya ririmi (tanihi Nhlawulo ya marito na nxakahato wa miehleketo • Kanela hi ta angulo wa wena eka xitshuriwa / xiyimo / ntlimbo / vukanakana. • Xana u tixaxameta na ximunhuhatwa ke? Hi rihi goza / xiboho lexi a wu ta va u xi tekile loko ngi a wu ri eka xiyimo xo fana na xolexo? • Kanela / Nyika miehleketo hi matirhiselo ya mutsari ya ririmi … • Kanela hi ta xitayili xa mutsari / manghenelo / mahetelelo / nxakahato wa miehleketo / xigego / matirhiselo ya tithekiniki ta vutlhokovetseri / switirhisiwa swo xopela matsalwa …	

4.4 Nongonoko wa makambelelo

Nongonoko wa Makambelelo wu endliwile leswaku wu hangalasa mintirho yo kambela ya mafundza eka tidyondzo hinkwato exikolweni ku ya hi kotara hinkwayo.

4.4.1 Nkatsakanyo wa swilaveko

Matafula lama landzelelaka ya nyika nkatsakanyo wa swilaveko swa Nongonoko wa Makambelelo swa kotara eka Ririmi ra le Kaya:

Tafula ra 1: Nkatsakanyo wa swilaveko swa Nongonoko wa Makambelelo eka Tigiredi ta 10-11

Nongonoko wa Makambelelo			
Makambelelo ya le xikolweni hi kotara			
Kotara ya 1: Xikambelwana xin'we xo tsariwa + Mintirho yi3	**Kotara ya 2:** Ntirho wun'we + Xikambelo xin'we xa le xikarhi ka lembe lexi vumbiwaka hi: Mapapila ma3: Papila ra 1: Matirhiselo ya ririmi embangwini Papila ra 2: Matsalwa Papila ra 3: Ku tsala	**Kotara ya 3:** Xikambelwana xin'we xo tsariwa + Ntirho wun'we	**Kotara ya 4:** Ntirho wun'we + Xikambelo xin'we xa le makumu ka lembe xa le xikolweni lexi vumbiwaka hi: Mapapila ma3 Papila ra 1 – Matirhiselo ya ririmi embangwini Papila ra 2 – Matsalwa Papila ra 3 – Ku tsala + Papila ra 4 – Swanomo

Timaraka ta Kotara (Tikotara ta 1-3):

- Eka kotara yin'wana na yin'wana, hlanganisa timaraka na ntsengo wa timaraka kutani u swi hundzuluxela eka % ku kuma timaraka ta kotara.

Timaraka to hundzisela mudyondzi eka giredi ya le mahlweni:

- Hlanganisa timaraka na ntsengo hinkwawo wa timaraka ta mintirho yo kambela ya tikotara ta 1 kufikela eka 4, kutani u ti hundzuluxela eka 25%,
- Hundzuluxela timaraka ta Papila ra 1 eka 17,5%,
- Hundzuluxela timaraka ta Papila ra 2 eka 20%,
- Hundzuluxela timaraka ta Papila ra 3 eka 25%
- Hundzuluxela timaraka ta Swanomo (Papila ra 4) eka 12,5%

Tafula ra 2: Nongonoko wa Makambelelo eka Tigiredi ta 10 -11

<table>
<tr><th colspan="4">Nongonoko wa Makambelelo</th></tr>
<tr><th colspan="4">Kotara ya 1</th></tr>
<tr><th>Ntirho wa 1</th><th>Ntirho wa 2</th><th>Ntirho wa 3</th><th>Ntirho wa 4</th></tr>
<tr><td>*Swanomo:
Ku yingiselela ku twisisa (timaraka ta 15) / Mbulavulo lowu lulamisiweket(timaraka ta 10) / Mbulavulo wa xijumana (timaraka ta 15)</td><td>Ku tsala:
(timaraka ta 50)
Xitsalwana xa ndzungulo / xa nhlamuselo / xa mavonelo (Gr. 10)
Ku tsala: Xitsalwana xa mianakanyo / xa nkanelo / xa mavonelo (Gr. 11)</td><td>Ku tsala: (timaraka ta 25)
Switsalwambiko: Papila ra xinghana / mafundza (papila ra xikombelo / ra xivilelo / ro apulaya / ra mabindzu) / mapapila ya mafundza na ya nkamafundza yo ya eka vahangalasi va mahungu / tsalwavutitivisi na papila ro seketela / matimu ya mufi / ajenda na makanelwa ya nhlengeletano / xiviko / nhluto / atikili ya phephahungu / atikili ya magazini / mbulavulo / n'wangulano / inthavhiyu</td><td>**Xikambelwana xa 1: (timaraka ta 35)
Xikambelantwisiso, nkomiso na swiaki na matirhiselo ya ririmi embangwini</td></tr>
<tr><th colspan="4">Kotara ya 2</th></tr>
<tr><th colspan="2">Ntirho wa 5</th><th>Ntirho wa 6</th><th>Ntirho wa 7</th></tr>
<tr><td colspan="2">*Swanomo:
Ku yingiselela ku twisisa
(timaraka ta 15) /
Mbulavulo lowu lulamisiweke (timaraka ta 10) / Mbulavulo wa xijumana (timaraka ta 15)</td><td>Matsalwa: (timaraka ta 35)
Swivutiso swa ximbangu (timaraka ta 10)
Xitsalwana xa matsalwa (timaraka ta 25)</td><td>Swikambelo swa le xikarhi ka lembe (timaraka ta 250)
Papila ra 1 – Matirhiselo ya ririmi embangwini (timaraka ta 70)
Papila ra 2 – Matsalwa (timaraka ta 80)
Papila ra 3 – Ku tsala (Ri nga tsariwa hi Mudyaxihi / Khotavuxika) (timaraka ta 100)</td></tr>
<tr><th colspan="4">Kotara ya 3</th></tr>
<tr><th colspan="2">Ntirho wa 8</th><th colspan="2">Ntirho wa 9</th></tr>
<tr><td colspan="2">*Swanomo:
Ku yingiselela ku twisisa: (timaraka ta 15) / Mbulavulo lowu lulamisiweke (timaraka ta 10) / Mbulavulo wa xijumana (timaraka ta 15)</td><td colspan="2">Xikambelwana xa 2: Matsalwa (timaraka ta 35)
Swivutiso swa ximbangu (timaraka ta 10)
Xitsalwana xa matsalwa (timarakaa ta 25)</td></tr>
<tr><th colspan="4">Kotara ya 4</th></tr>
<tr><th colspan="2">Ntirho wa 10</th><th colspan="2">Ntirho wa 11</th></tr>
<tr><td colspan="2">*Swanomo:
Ku yingiselela ku twisisa: (timaraka ta 15) / Mbulavulo lowu lulamisiweke (timaraka ta 10) / Mbulavulo wa xijumana (timaraka ta 15)</td><td colspan="2">Swikambelo swa le makumu ka lembe: (timaraka ta 300)
Papila ra 1 – Matirhiselo ya ririmi embangwini
(timaraka ta 70)
Papila ra 2 – Matsalwa (timaraka ta 80)
Papila ra 3 – Ku tsala (timaraka ta 100)
Papila ra 4 – Swanomo (timaraka ta 50)</td></tr>
</table>

***Swanomo:** Eka makambelelo ya mafundza ya le xikarhi ka lembe vadyondzi va fanele ku endla xikambelantwisiso xin'we xo yingiseriwa, mimbulavulo yimbirhi leyi lulamisiweke na mbulavulo wun'we wa xijumana.

****Xikambelwana xa 1** xi nga setiwa ehenhla ka **timaraka ta 35,** kumbe ti hundzuluxeriwa eka **timaraka ta 35** loko ku ri ku timaraka ta kona ti hundza eka ta 35. Loko nhlangano wa xikambelantwisiso, nkomiso na swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi wa ha ringanyetiwile, vadyondzisi va komberiwa ku endla nhlangano wa swiphemu leswi hlawulekisaka leswi boxiweke (nongonoko wa swikambelwana, maavelo ya nkarhi na swin'wana) swa xikolo.

Eka Nongonoko wa Makambelelo, xikambelwana a xi fanelangi xi vumbiwa hi swikambelwakambelwana swo hlaya. Xikambelwana xin'wana na xin'wana xi fanele ku katsa vundzeni byo hlayanyana naswona xi fanele ku setiwa xi tsariwa hi timinete ta 45 - 60 na ku humelerisa swiyimo swo hambana swa matwisiselo tanihilaha mapapila ya xikambelo ya setiwaka hakona.

Tafula ra 3: Nkatsakanyo wa swilaveko swa Nongonoko wa Makambelelo eka Giredi ya 12

<table>
<tr><th colspan="3">Nongonoko wa Makambelelo
Ku kambela loku endliwaka hi xikolo hi kotara</th><th rowspan="2">Xikambelo xa le handle</th></tr>
<tr><td>Kotara ya 1:
Xikambelwana xin'we xo tsariwa +
Mintirho ya 4</td><td>Kotara ya 2:
Mintirho yi2 +
Xikambelo xin'we xa le xikarhi ka lembe lexi vumbiwaka hi:
Mapapila ma3:
Papila ra 1 – Matirhiselo ya ririmi embangwini
Papila ra 2 – Matsalwa
Papila ra 3 – Ku tsala
KUMBE
Xikambelwana xo tsariwa</td><td>Kotara ya 3:
Xikambelo xin'we xo ringeta lexi vumbiwaka hi:
Mapapila ma3:
Papila ra 1 – Matirhiselo ya ririmi embangwini
Papila ra 2 – Matsalwa
Papila ra 3 – Ku tsala
KUMBE
Xikambelwana xo tsariwa
+
Ntirho wun'we</td><td>Kotara ya 4:
Xikambelo xin'we xo setiwa ehandle lexi vumbiwaka hi:
Mapapila ya 4:
Papila ra 1 – Matirhiselo ya ririmi embangwini
Papila ra 2 – Matsalwa
Papila ra 3 – Ku tsala
+
Papila ra 4 – Swanomo</td></tr>
<tr><td colspan="4">Timaraka ta Kotara (Tikotara ta 1-3):
• Eka kotara yin'wana na yin'wana, hlanganisa timaraka na ntsengo wa timaraka kutani u swi hundzuluxela eka % ku kuma timaraka ta kotara.
Timaraka ta makambelelo ya le xikolweni:
• Hlanganisa timaraka na ntsengo hinkwawo wa timaraka ta mintirho yo kambela ya tikotara ta 1 ku fikela eka 3, kutani u ti hundzuluxela eka 25%,
Xikambelo xa le handle
• Hundzuluxela timaraka ta Papila ra 1 eka 17,5%,
• Hundzuluxela timaraka ta Papila ra 2 eka 20%,
• Hundzuluxela timaraka ta Papila ra 3 eka 25%,
• Hundzuluxela timaraka ta swanomo (Papila ra 4) eka 12,5%</td></tr>
</table>

Tafula ra 4.: Nongonoko wa Makambelelo eka Giredi ya 12

Nongonoko wa Makambelelo				
Kotara ya 1				
Ntirho wa 1	**Ntirho wa 2**	**Ntirho wa 3**	**Ntirho wa 4**	**Ntirho wa 5**
***Swanomo:** Ku yingiselela ku twisisa (timaraka ta 15) / Mbulavulo lowu lulamisiweke (timaraka ta 10) / Mbulavulo wa xijumana (timaraka ta 15)	**Ku tsala:** **(timaraka ta 50)** Xitsalwana xa ndzungulo / xa nhlamuselo / xa nkanelo / xa mianakanyo / xa mavonelo	**Ku tsala:** **(timaraka ta 25)** Switsalwambiko: Mapapila ya xinghana / ya mafundza (papila ra xikombelo / xivilelo / ro apulaya / ra mabindzu) tsalwavutitivisi (CV) na papila ro seketela / matimu ya mufi / ajenda na makanelwa ya nhlengeletano / xiviko / nhluto / atikili ya phephahungu / atikili ya magazini / mbulavulo / n'wangulano / inthavhiyu	***Swanomo:** Ku yingiselela ku twisisa (timaraka ta 15) / Mbulavulo lowu lulamisiweke (timaraka ta 10) / Mbulavulo wa xijumana (timaraka ta 15)	**Xikambelwana xa 1:** **(timaraka ta 35)** **Matirhiselo ya ririmi embangwini:** Xikambelantwisiso Nkomiso Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi

Kotara ya 2		
Ntirho wa 6	**Ntirho wa 7**	**Ntirho wa 8**
Matsalwa: **(timaraka ta 35)** Swivutiso swa ximbangu (timaraka ta 10) Xitsalwana xa matsalwa (timaraka ta 25)	***Swanomo:** Ku yingiselela ku twisisa: (timaraka ta 15) / Mbulavulo lowu lulamisiweke (timaraka ta 10) / Mbulavulo wa xijumana (timaraka ta 15)	****Swikambelo swa le xikarhi ka lembe (timaraka ta 250)** Papila ra 1 – Matirhiselo ya ririmi embangwini (timaraka ta 70) Papila ra 2 – Matsalwa(timaraka ta 80) Papila ra 3 – Ku tsala (Ri nga tsariwa hi Mudyaxihi / Khotavuxika) (timaraka ta 100)

Kotara ya 3	
Ntirho wa 9	**Ntirho wa 10**
***Swanomo:** Ku yingiselela ku twisisa: (timaraka ta 15) / Mbulavulo lowu lulamisiweke (timaraka ta 10) / Mbulavulo wa xijumana (timaraka ta 15)	*****Swikambelo swo ringeta (timaraka ta 250)** Papila ra 1 – Matirhiselo ya ririmi embangwini (timaraka ta 70) Papila ra 2 – Matsalwa (timaraka ta 80) Papila ra 3 – Ku tsala (Ri nga tsariwa hi Mhawuri / Ndzati) (timaraka ta 100) **KUMBE** Xikambelwana xo tsariwa + Ntirho wun'we

***Swanomo:** Eka makambelelo ya mafundza ya le xikarhi ka lembe vadyondzi va fanele ku endla xikambelantwisiso xin'we xo yingiseriwa, mimbulavulo yimbirhi leyi lulamisiweke na mbulavulo wun'we wa xijumana.

****Xikambelwana xa 1** xi nga setiwa ehenhla ka **timaraka ta 35,** kumbe ti hundzuluxeriwa eka **timaraka ta 35** loko ku ri ku timaraka ta kona ti hundza eka ta 35. Loko nhlangano wa xikambelantwisiso, nkomiso na matirhiselo ya ririmi wa ha ringanyetiwile, vadyondzisi va komberiwa ku endla nhlangano wa swiphemu leswi hlawulekisaka leswi boxiweke (nongonoko wa swikambelwana, maavelo ya nkarhi na swin'wana) swa xikolo.

Eka Nongonoko wa Makambelelo, xikambelwana a xi fanelangi xi vumbiwa hi swikambelwana swo hlaya. Xikambelwana xin'wana na xin'wana xi fanele ku katsa vundzeni byo hlayanyana naswona xi fanele ku setiwa xi tsariwa hi timinete ta 45 - 60 na ku humelerisa swiyimo swo hambana swa matwisiselo tanihilaha mapapila ya xikambelo ya setiwaka hakona.

****Swikambelo swa le xikarhi ka lembe na xo ringeta:** Eka Giredi ya 12 ntirho wun'we eka kotara ya 2 na / kumbe eka kotara ya 3 wu fanele wu va xikambelo xo setiwa exikolweni. Laha swi endlekaka leswaku ku va ku tsariwe xikambelo xin'we eka leswimbirhi eka Giredi ya 12, xikambelo lexin'wana xi fanele xi siviwa hi xikambelwana emakumu ya kotara (Mintirho ya 8 na 10).

4.4.2 Swikambelo

Xivumbeko xa Mapapila ya 1, 2 na 3

<table>
<tr><th>PAPILA</th><th colspan="3">XIYENGE</th><th colspan="2">TIMARAKA</th><th>NKARHI</th></tr>
<tr><td rowspan="11">1. Matirhiselo ya ririmi embangwini</td><td colspan="3">A: Xikambelantwisiso
(Switshuriwa swo hambanahambana swi nga tirhisiwa ku katsa na swo voniwa na swo dirowiwa)
• Vadyondzi va fanele va lemuka na ku hlamusela ntikelo wa tithekiniki to fana na matirhiselo ya tinxaka ta tifonto na tisayizi ta tona, tinhlokomhaka na tinhlamuselo ta tikhathuni, na sw.</td><td rowspan="4">30</td><td rowspan="10">70</td><td rowspan="10">Tigiredi ta 10-12
Tiawara ti2</td></tr>
<tr><td>Tigiredi</td><td colspan="2">Vulehi bya xitshuriwa (Nhlanyo ya marito)</td></tr>
<tr><td>10</td><td colspan="2">Marito ya 500 - 600</td></tr>
<tr><td>11</td><td colspan="2">Marito ya 600 - 700</td></tr>
<tr><td>12</td><td colspan="2">Marito ya 700 - 800</td></tr>
<tr><td colspan="4">B: Nkomiso: Ndzimana ya nkomiso a yi fanelangi yi huma eka xikambelantwisiso.</td><td rowspan="4">10</td></tr>
<tr><td>Tigiredi</td><td>Vulehi bya xitshuriwa (Nhlanyo ya marito)</td><td>Vulehi bya nkomiso</td></tr>
<tr><td>10</td><td>Kwalomu ka marito ya 280</td><td rowspan="3">Marito ya 80 - 90</td></tr>
<tr><td>11</td><td>Kwalomu ka marito ya 320</td></tr>
<tr><td>12</td><td>Kwalomu ka marito ya 350</td></tr>
<tr><td colspan="3">C. Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi (swi kamberiwa embangwini)
• Ntivomarito na matirhiselo ya ririmi
• Swiaki swa swivulwa
• Ndzemuko wa matirhiselo ya ririmi hi vuxoperi.</td><td>30</td></tr>
</table>

<table>
<tr><th>PAPILA</th><th colspan="2">XIYENGE</th><th colspan="2">TIMARAKA</th><th>NKARHI</th></tr>
<tr><td rowspan="12">2. Matsalwa</td><td colspan="2">A: Vutlhokovetseri – Switlhokovetselo swa ndzawulelo (Swivutiso swa ximbangu / Swivutiso swa muxaka wa xitsalwana swo huma eka switlhokovetselo swa mune swa ndzawulelo, laha ku faneleke ku hlamuriwa swimbirhi) na xin’we xo ka xi nga ri xa ndzawulelo (Swivutiso swa ximbangu)
(Swa ndzawulelo = 20; Xo ka xi nga ri xa ndzawulelo = 10)</td><td rowspan="5">30</td><td rowspan="11">80</td><td rowspan="11">Giredi ya 10: tiawara ti2
Tigiredi ta 11-12: tiawara ti2½</td></tr>
<tr><td>Tigiredi</td><td>Ku leha ka xitsalwana xa matsalwa (Nhlanyo ya marito)</td></tr>
<tr><td>10</td><td>Marito ya 150 -200</td></tr>
<tr><td>11</td><td>Marito ya 200 - 250</td></tr>
<tr><td>12</td><td>Marito ya 250 - 300</td></tr>
<tr><td colspan="2">Kambela leswi landzelaka eka xivutiso xa muxaka wa xitsalwana:
• Vundzeni (Matwisiselo ya nhlokomhaka,vundzeni bya mavekelo ya mhaka, maseketelelo na matwisiselo ya xitlhokovetselo: 60%).
• Ririmi na xivumbeko (xivumbeko, nkhuluko lowu twalaka wa timhaka na maandlalelo, ririmi, thoni na xitayili: 40%).</td></tr>
<tr><td colspan="2">B: Novhele / Mfuwo wa rixaka - Xivutiso xa muxaka wa xitsalwana kumbe swa ximbangu</td><td>25</td></tr>
<tr><td colspan="2">C: Ntlangu- Xivutiso xa muxaka wa xitsalwana kumbe swa ximbangu
LEMUKA: Vakamberiwa va fanele va hlamula xivutiso XIN’WE xa muxaka wa xitsalwana na XIN’WE xa muxaka wa ximbangu eka Xikatsa xa B kumbe Xikatsa xa C.</td><td rowspan="4">25</td></tr>
<tr><td>Tigiredi</td><td>Vulehi bya xitsalwana xa matsalwa (Nhlanyo ya marito)</td></tr>
<tr><td>10</td><td>Marito ya 300 - 350</td></tr>
<tr><td>11</td><td>Marito ya 350 - 400</td></tr>
<tr><td>12</td><td>Marito ya 400 - 450</td></tr>
<tr><td colspan="4">Kambela leswi landzelaka eka xivutiso xa muxaka wa xitsalwana:
• Vundzeni (Matwisiselo ya nhlokomhaka, vundzeni bya mavekelo ya mhaka maseketelelo na matwisiselo ya xitshuriwa: 60%).
• Ririmi na xivumbeko (xivumbeko, nkhuluko lowu twalaka wa timhaka na maandlalelo, ririmi, thoni na xitayili: 40%).</td></tr>
</table>

<table>
<tr><th>PAPILA</th><th colspan="2">XIYENGE</th><th colspan="2">TIMARAKA</th><th>NKARHI</th></tr>
<tr><td rowspan="11">3. Ku tsala</td><td colspan="2">A. Xitsalwana- Xitsalwana xin’we</td><td rowspan="4">50</td><td rowspan="11">100</td><td rowspan="11">Giredi ya 10: tiawara ti2
Tigiredi ta 11-12: tiawara ti2½</td></tr>
<tr><td>Tigiredi</td><td>Vulehi bya xitsalwana (Nhlayo ya marito)</td></tr>
<tr><td>10</td><td>Marito ya 300 - 350</td></tr>
<tr><td>11</td><td>Marito ya 350 - 400</td></tr>
<tr><td>12</td><td>Marito ya 400 - 550</td><td rowspan="7">50
(2x25)</td></tr>
<tr><td colspan="2">Kambela leswi landzelaka:
• Vundzeni na nkunguhato (60%)
• Ririmi na xitayili: (30%)
• Xivumbeko: (10%)</td></tr>
<tr><td colspan="2">B: Switshuriwa swa switsalwambiko - Switshuriwa swimbirhi
Mapapila ya xinghana / ya mafundza (papila ra xikombelo / xivilelo / ro apulaya / ra mabindzu / ro khensa / ro tlangela / ro twela vusiwana) / papila ra mafundza na ra nkamafundza yo ya eka vahangalasi va mahungu / tsalwavutitivisi (CV) na papila ro seketela / matimu ya mufi / ajenda na makanelwa ya nhlengeletano (swi vutisiwa xikan’we) / xiviko (xa mafundza na xa nkamafundza) / nhluto / atikili ya phephahungu / atikili ya magazini / mbulavulo wo tsariwa wa mafundza na wa nkamafundza / n’wangulano / inthavhiyu yo tsariwa.</td></tr>
<tr><td>Tigiredi</td><td>Vulehi bya xitshuriwa (Nhlayo ya marito)</td></tr>
<tr><td>10-12</td><td>Marito ya 180 - 200 - vundzeni ntsena</td></tr>
<tr><td colspan="2">Kambela leswi landzelaka:
• Vundzeni, nkunguhato na xivumbeko (60%)
• Ririmi, xitayili na vuhleri (40%)</td></tr>
</table>

Vundzeni lebyi faneleke ku endliwa:

Makambelelo ya langutana na vundzeni tanihilaha byi paluxiweke hakona eka tsalwa leri. Hikwalaho ka ndlandlamuko wa minongoti eka tigiredi hinkwato, vundzeni na vuswikoti ku suka eka Tigiredi ta 10-12 swi ta swi ta kamberiwa eka mapapila ya xikambelo xa le handle emakumu ka Giredi ya 12.

Mintirho ya makambelelo ya swanomo: Papila ra 4

Mintirho ya makambelelo ya swanomo leyi endliweke exikarhi ka lembe yi vumba xiphemu xa makambelelo ya le handle ya le makumu ka lembe ya Giredi ya 12. Ya endla timaraka ta 50 ehenhla ka timaraka ta 300 ta makambelelo ya le handle ya le makumu ka lembe. Vuxokoxoko bya timaraka ta mintirho ya swanomo leti endliwaka exikarhi ka lembe hi lebyi landzelelaka:

PAPILA RA 4	VUXOKOXOKO	TIMARAKA		
Swanomo	Swanomo swi ta setiwa exikolweni, swi kamberiwa exikolweni kutani swi xoperiwa ehandle. • **Ku vulavula:** ***Mbulavulo lowu lulamisiweke*** **Kambela:** Vuswikoti byo endla ndzavisiso, makunguhatelo na malulamiselo ya vundzeni, thoni, mavulavulelo, vuswikoti bya maandlalelo, ndzemuko wa matirhiselo ya ririmi hi vuxoperi, mahlawulelo, maveketelelo na matirhiselo ya swipfuno swo yingiseriwa na swa mbonoyingiselo.	2X10	20	50
	• **Ku vulavula:** ***Mbulavulo wa xijumana*** **Kambela**: Makunguhatelo na malulamiselo ya vundzeni, thoni, ku vulavula, vuswikoti bya maandlalelo, ndzemuko wa matirhiselo ya ririmi hi vuxoperi.		15	
	• **Ku yingisela** ***Xikambelantwisiso xo yingiseriwa*** **Kambela**: Yingisela hi vuxoperi hi xikongomelo xo twisisa, ku kuma hungu na ku hlela.	15	15	

4.5 Ku rhekhoda na ku vika

Ku rhekhoda i maendlelo lawa ha wona mudyondzisi a tsalaka xiyimo xa vuswikoti bya mudyondzi eka ntirho wo karhi wo kambela. Swi kombisa matirhelo ya mudyondzi eka ku fikelela vutivi bya ndzawulelo lebyi nga eka Switatimende swa Pholisi ya Kharikhulamu na Makambelelo. Tirhekhodo ta vuswikoti bya mudyondzi ti fanele ku nyika vumbhoni bya hilaha ndlandlamuko wa minongoti wa mudyondzi wu nga hakona eka giredi yo karhi na hilaha a lulameleke hakona ku va a tlakusiwa a ya eka giredi leyi landzelelaka. Tirhekhodo ta matirhelo ya mudyondzi ti fanele ku tlhela ti tirhisiwa ku kumisisa matirhelo lama endliweke hi mudyondzisi na mudyondzi eka maendlelo ya madyondziselo na madyondzelo.

Ku vika i maendleloyo fikelerisa matirhelo yamudyondzi eka vadyondzi, vatswari, swikolo, na swihoxaxandla swin'wana. Matirhelo ya mudyondzi ya nga vikiwa hi tindlela to hlaya. Tindlela ta kona ti katsa tikhadi to vika, tinhlengeletano ta vatswari, hi masiku lama lulamisiweke hi xikolo leswaku vatswari va ta va ta vona matirhelo ya vadyondzi, tinhlengeletano exikarhi ka mutswari na mudyondzisi, ku ba riqingho, mapapila, phephahungu ra tlilasi kumbe ra xikolo, na sw. Vadyondzisi va tigiredi hinkwato va nyika xiviko hi ku tsala tiphesente eka dyondzo yo karhi. Swiyimo swo hambanahambana swa vuswikoti na tiphesente ta swona swi kombisiwile eka tafula leri nga laha hansi:

Tikhodi na tiphesente to rhekhoda na ku vika matirhelo ya vadyondzi

KHODI YA VUSWIKOTI	NHLAMUSELO YA VUSWIKOTI	PHESENTE
7	Vuswikoti bya le henhla ngopfu	80 - 100
6	Vuswikoti bya le henhla	70 - 79
5	Vuswikoti byo amukeleka	60 - 69
4	Vuswikoti byo enela	50 - 59
3	Vuswikoti byo enelanyana	40 - 49
2	Vuswikoti bya le hansi	30 - 39
1	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi	0 - 29

Vadyondzisi va ta rhekhoda timaraka ta mudyondzi etlhelo ka ntirho va tirhisa fomo yo rhekhodela timaraka; kutani va vika tiphesente ya mudyondzi etlhelo ka dyondzo yo karhi eka khadi ro vika ra mudyondzi.

4.6 Nxopelo wa makambelelo

Nxopelo swi vula endlelo leri tiyisisaka leswaku mintirho yo kambela ya amukeleka, ya tirhiseka no tshembisa. Nxopelo wu fanele wu endliwa eka swiyimo swa le xikolweni, eka xifundzatsongo, eka xifundzankulu na le ka ndzawulo ya dyondzo ya rixaka. Nxopelo wa mintirho lowu katsakanyeke wu fanele wu endliwa ku tiyisisa nkoka wa makambelelo ya tidyondzo hinkwato.

4.6.1 Makambelelo ya mafundza ya le xikolweni (MX)

- Swikambelwana na xikambelo xa Tigiredi ta 10 na 11 swi xoperiwa exikolweni. Mutsundzuxi wa dyondzo u fanele ku xopela mintirho yo karhi eka mintirho ya vadyondzi loko a endzela xikolo ku tiyisisa xiyimo xa mintirho na nxopelo wa le xikolweni.

- Swikambelwana na swikambelo swa Giredi ya 12 swi fanele swi xoperiwa eka xifundzankulu. Maendlelo lawa ya ta lawuriwa hi ndzawulo ya dyondzo ya xifundzankulu.

- Vatsundzuxi va dyondzo va fanele ku xopela mapapila lama va ma hlawuleke ya swikambelwana na ya swikambelo vadyondzi va nga si ma tsala, ku tiyisisa xiyimo xa matirhelo na ku letela vadyondzi hi ta masetelo ya mintirho leyi.

4.6.2 Mintirho ya makambelelo ya swanomo

- **Tigiredi ta 10 na 11**: Ntirho wun'wana na wun'wana wa swanomo lowu nga ta tirhisiwaka tanihi xiphemu xa Nongonoko wa Makambelelo wu fanele ku yisiwa eka nhloko ya dyondzo wu ya xoperiwa vadyondzi va nga si wu endla. Vadyondzisi va kambela mintirho yo kambela ya swanomo ya Tigiredi ta 10 na 11. Mutsundzuxi wa dyondzo u fanele ku xopela mintirho yo kambela ya swanomo leyi a yi hlawuleke eka nkarhi lowu a endzelaka xikolo ku tiyisisa xiyimo xa mintirho na xa nxopelo wa le xikolweni.

- **Giredi ya 12**: Mintirho ya swanomo yi fanele yi setiwa exikolweni, yi kamberiwa exikolweni kutani yi xoperiwa **ehandle**. Ntirho wun'wana na wun'wana wa swanomo lowu faneleke ku tirhisiwa tanihi xiphemu xa Nongonoko wa Makambelelo wu fanele ku yisiwa eka nhloko ya dyondzo wu ya xoperiwa vadyondzi va nga si wu endla. Vadyondzisi va kambela mintirho yo kambela ya swanomo. Mutsundzuxi wa dyondzo u fanele ku xopela mintirho yo kambela ya swanomo leyi a yi hlawuleke eka nkarhi lowu a endzelaka hawona xikolo ku ta kambisisa xiyimo xa mintirho na xa nxopelo wa le xikolweni. Ku fanele ku xoperiwa vadyondzi lava hlawuriweke ku suka eka xikolo xin'wana na xin'wana ku tiyisisa xiyimo xa matirhelo ya vona eka swanomo.

4.7 Vuangarheto

Tsalwa leri ri fanele ku hlayiwa xikan'we na:

4.7.1 *National policy pertainang to the programme and promotion requirements of the National Curriculum Statement Grades R-12* ; na

4.7.2 Tsalwa ra pholisi ra, *National Protocol for Assessment Grades R-12 .*

DLILOSARI

aliterexini - mbuyelelo wa switatisi

angarhela - ku katsa, hi xitalo, swilo hinkwaswo

angula - hlamula, ku va na rito eka mhaka

swivutiso swa ximbangu - (contextual questions)

dikixinari - xihlamusela marito

dlilosari - nongonoko wa tinhlamuselo ta marito

dyondzo ya le henhla - tidyondzo leti dyondziwaka loko mudyondzi a pasile Giredi ya 12, xik, tidyondzo ta le yunivhesiti, tikholichi na tin'wana.

encenyeto wa mimpfumawulo - anamatopiya

fonimi - xiphemu xa mpfumawulo wa marito lowu vangaka ku cinca ka nhlamuselo ya marito

fonto - sayizi ya matsalelo eka tikhomphyuta

hlela - ku pima nkokaku hlela, ku lavisisa ntiyiso wa mhaka, ku pfuxeta switshuriwa hi xikongomelo xo swi antswisa

tlhontlha - ku vutisa xivutiso u tlhela u vutisisa nakambe leswaku munhu a huma na nhlamulo leyi lavekaka

hluvukisa - ku antswisa

inthavhiyu - ku vutisa swivutiso ku lava ku kuma ntiyiso wa xiheri lowu munhu a nga na wona mayelana na timhaka to karhi

jagoni - marito lawa ya tirhisiwaka hi vanhu lava tirhaka ntirho wun'we kumbe ntlawa wo karhi, tanihi ririmi ra rihanyu, ra bolo kumbe leri tirhisiwaka hi mintlawa yo karhi. Ririmi ra ntlawa lowu tirhaka ntirho wo karhi na sw. na sw.

khepixini - marito kumbe xivulwana xo hlamusela xifaniso

ku andlala - ku veka timhaka erivaleni, ku hlamusela timhaka

ku andlalela emahlweni - ku veketela swilo swi va eka ndhawu leyi swi nga ta vonaka swi ri emahlweni ka swin'wana

ku dyondza ka vutomi hinkwabyo - ku va munhu a tshama a ri eku dyondzeni minkarhi hinkwayo

ku hlaya / ku vulavula loku lulamisiweke - **(**prepared reading / speaking)

ku hlaya / ku vulavula ka xijumana (unprepared reading / speaking)

ku hluta(review) ku hlamusela leswinene na / kumbe swo biha hi xiendlo kumbe munhu kumbe nchumu wo karhi. Ku nga hlutiwa buku kumbe ndhawu yo dyela - ku susa leswi nga lavekiki ku sala leswi lavekaka ntsena

kungu / pulani - leswi timhaka ti lukisisweke xiswona eka matsalwa kumbe switsalwana

ku jekajekisana - (debating)

ku kunguhata - ku lulamisela ku endla xo karhi kumbe ku endla mpfapfarhuto

ku tirhisa marito yo tika - ku tirhisa marito lama nga twisisekiki

ku va na xiave - ku hoxa xandla eka migingiriko yo karhi

ku vona nkoka - ku lemuka nkoka

ku yisa mbhurisano emahlweni - ku yisa mhaka emahlweni ku suka laha yi gimetiweke kona

mafambakun'we(collocations) - i marito lama tirhisiwaka swin'we loko hi vulavula kumbe ku tsala xik. bandi na buruku

mafundza - ku landzelela maendlelo yo karhi lama amukelekaka

mahetelelo yo khovolela *(ironic twist)* - i mahetelelo lama a ma nga languteriwanga ya xitori

makambelelo yo aka mudyondzi - i makambelelo man'wana lama tirhisiwaka hi xikongomelo xo kombisa mudyondzi mbuyelo wa leswi a swi kumeke

makambelelo yo kamberiwa hi tintangha - i makambelelo laha vadyondzi va nyikiwaka nkarhi wo kambelana mintirho ya vona vini

makholo - maninginingi ya mahungu, xiyimo xa le henhla laha timhaka ti tlimbanaka kona

mapeletwakufana (homonimi) - marito lama nga na xivumbeko xin'we kambe ya hambana hi tinhlamuselo

matsalwavutomi - bayogirafi, matsalwa lawa munhu wo karhi va hlamuselaka ta vutomi bya munhu un'wana

marito lama tirhisiwaka ku tlula mpimo ma nga huma moya (cliche) - i marito kumbe swivulwana lama tirhisiwaka ku tlula na mpimo ku kala ya nga ha vi na ntikelo eka xik. loko munhu a tshamela ro mi nga xisiwi loko a vulavula, a vula leswi na laha swi nga fanelangiki

Matirhiselo ya ririmi embangwini - ririmi loko ri dyondzisiwa na ku kamberiwa ku fanele ku tirhisiwa mimbangu yo fana na tindzimana na swifaniso naswona vadyondzi va fanele va ri tirhisa emimbangwini yo hambanahambana

mavonelo ya mhaka hi tihlo rin'we - mahlamuselele ya swilo kumbe vanhu hindlela yo khuma miehleketo yo nyika swihlawulekisi swo karhi hi ku angarha, mavonelo ya titlilapisi

mayimelo - ndlela leyi swilo swi nga yimisa xiswona

mbangu - ndhawu kumbe matshamelo ya swilo eka switshuriwa, ndhawu laha ririmi ri tirhisiwaka kona

mboyamelotlhelorin'we - ku langutisa mhaka hi tlhelo rin'we ntsena

mbulavurisano - maendlelo man'wana na man'wana lama tirhisiwaka ku nyiketana na ku hangalasa mahungu exikarhi ka vanhu

mbulavurisano wo nyiketana - ku nyiketana nkarhi eku vulavulena

mbulavulo wa xijumana - i mbulavulo lowu vadyondzi va va ka va nga tilulamiselangi yimiselangi

mbuyelelo wo phirha - mbuyelelo wa marito kumbe xivulwa laha swi nga fanelangiki

mfanelo - ku va swilo swi ri hindlela leyi swi lavekaka hi yona kumbe swi ri leswi amukelekaka

mfungho - xifaniso xo yimela swilo swo karhi

mfuwo - swilo swa ndhavuko

mijekajekisano - (debates)

minkaneto - yi hlamusela leswaku hikokwalaho ka yini xipanu xin'wana xi nga pfumelelana na xin'wana.

milawu - milawu ya matsalelo

misinya - milawu

minseketelo (arguments) - I nhlamuselo(reason) leyi munhu a yi nyikaka loko a yimelela mavonelo ya yena mayelana na mhaka yo karhi. xik Eka njhekajekisano swivulavuri leswi yimaka na nhlokomhaka kumbe leswi yi kanetaka swi fanele ku nyika minseketelo ya swona

thoni - matlakuselo na ku yisa rito loko munhu a vulavula

thoni - matitwelo ya muvulavuri / mutsari mayelana na munhu kumbe nchumu lowu a tsalaka hi wona. A nga wu hlekula,a nga wu

moya - xiyimo lexi muvulavuri a nga eka xona

mimpfapfarhutonthathelo - i mimpfapfarhuto yo thathela xivumbeko xa munhu xik. eka tikhathuni munhu loyi a nga na khwiri lerikulu a humesiwa ri kurisiwe ngopfu hi swihangalasamahungu

mpfanganiso - ku katsa kumbe vuxaka bya swilo swo hambanahambana hindlela yo nghenelela

mpfelelo wa marito - ku tumbuluka ka marito ya huma eka man'wana

mpimaniso - ku kuma ku fana na ku hambana

ncino - mbuyelelo wa mimpfumawulo leyi fanaka

ndzima - ku leha ka ntirho lowu faneleke ku endliwa

ndzungulo - ku rungula timhaka leti nga humelela

nhlangano - ku hlanganisa miehleketo kumbe timhaka ku humesa hungu leri twisisekaka

nhlamuseloxidzi na nhlamuselo vuyimeri - nhlamuselo ya ntiyiso

njhekajekisano - (debate)

nkamafundza - ku landzelela maendlelo yo karhi lama nga amukelekiki

nkamakholo - xigaririmi xo pfumala nyanyulo

nkanakaniso - nhlamuselo leyi nga riki erivaleni

nkandzinganelo - ku ka vanhu va nga khomiwi ku fana

nkatsakanyo - nkomiso wa timhaka hi marito ya wena n'wina

nkhapelano - ku komba ku nyiketana ka minthwaso kumbe swiyenge swa minthwaso eka magondzo yo dyondza

nkhaqato - ku tirhisa kumbe malongoloxelo ya timhaka hindlela leyi amukelekaka na hi mfanelo

nkhetekanyo - ku ava swilo ku ya hi vuxaka bya swona

nkhulukelano - ku komba vuxaka na vun'we bya miehleketo kumbe timhaka eka xitshuriwa

nkhuluko - mavekelo ya timhaka hindlela yo ka yi nga ri na ku kanana

nkongomelo - mongo wa mhaka / dyondzo ya mhaka / mhakankulu

nkongomo - leswi munhu a kongomeke ku swi endla, leswi a langutaneke na swona ntsena

nsongavutivi - buku kumbe xikatsa xa tibuku lexi nyikaka timhaka hi xiyenge xin'wana na xin'wana xa vutivi kumbe tinhlokomhaka to hambanahambana (insayitlilophediya)

ntirhisavuswikoti - maendlelo lawa ya tekelaka enhlokweni vuswikoti lebyi mudyondzi a nga na byona. Maendlelo lama ya hambanale na maendlelo ya xikhale laha vuswikoti bya mudyondzi a byi pimiwa ku ya hi leswi a swi kumeke eka tidyondzo to karhi.

ntsalwavutomi / otobayogirafi - tsalwa leri munhu wo karhi a hlamuselaka hi ta vutomi bya yena n'wina

ntlanguencenyeto - migingiriko yo encenyeta eka ntlangu

ntlangu wo tikhovelela - timhaka leti vuyaka hi ximunhuhatwa

ntlimbo - nsohano wa timhaka

ntokoto - ku tiva swilo hi ku va u swi vonale kumbe u swi endlile hi wena n'wina handle ko twa hi van'wana

ntshikelelo - ku tsotsosela mhaka yo karhi / ku tshikelela mhaka yo karhi

nxopaxopo wa xihenhla - ku langutisa hungu ro karhi xihenhla

n'watindzimi - munhu loyi a tivaka tindzimi to tlula rin'we

papila ro seketela - i papila leri fambana na switshuriwa swin'wana . ri nga famba na tifomo to kombela ntirho kumbe na ntsalwavutitivisi

phewa - mhaka yo ka yi nga twali

pholisemi - rito leri nga na tinhlamuselo to tala, xik, "hosi" i munhu loyi a fumaka tiko kumbe n'wana wa mativula emutini kumbe loyi a nga nkulu eka un'wana kumbe murhangeri

phofula - ku humesa matitwelo

ririmi ra le kaya - ririmi leri mudyondzi a ri tirhisaka laha a kuleleke kona naswona leri a ri kotaka na ku ri vulavula handle ko tilumaluma. Mudyondzi a nga ha va na tindzimi to tlula rin'we ta le kaya.

ririmi ra mfanelo - ku vula timhaka hindlela leyi amukelekaka

ririmi ra swikoweto - ku tirhisa swirho ku vula mhaka, ku fana na ririmi leri tirhisiwaka hi timbheveve

ririmi ro engetela - ririmi rin'wana na rin'wana leri dyondzisiwaka ku engetela Ririmi ra le Kaya

rito - rito leri hi nyikaka mpfumawulo loko hi vulavul**a**

rito - mavonelo kumbe matitwelo ya munhu, xik. vana va fanele ku va na nyika rito eka ta madyondziselo ya vona

rhejisitara - marito, xitayili, na ntlakuso, na xikalo xa rito, swi tirhisiwa ku ya hi xiyimo, xik. matirhiselo ya ririmi loko hi ri ekerekeni ya hambana na ya loko hi ri eku tiphineni na vanghana

swiaki swa ririmi - swihluvi swa mbulavulo ku katsa marito man'wana

swiaki swa swivulwa - swiphemu hinkwaswo leswi tirhisiwaka ku vumba swivulwa, ku nga va swinembeletana kumbe swihluvi swa mbulavulo

swihlamuselamarito - tidikixinari na tibuku ta minongonoko yin'wana ya tinhlamuselo

swihlamuselaririmirimbe (**subtitle)** - i marito lama hi hlamuselaka leswi vuriwaka eka ntlangu kumbe filimi loko ku tirhisiwa ririmi lerri hi nga ri tiviki xik. eka ntlangu wa Xivhenda ku na marito ya Xinghezi lama hlamuselaka leswi vulavuriwaka hi vatlangi hikuva vanhu vo tala a va tivi Xivhenda

swihangalasamahungu *(media)* - i switirhisiwa leswi kotaka ku hangalasa mahungu

swihangalasamahungunyingi *(multimedia)* - i switirhisiwa leswi kotaka ku hangalasa mahungu hi tindlela to tala

swihoxaxandla - vanhu lava nga na xiave eka timhaka to karhi

swiletelo swa le xitejini - (xik. a hleka, a tsutsuma na sw)

swipfuno swa mbonoyingiselo (audio-visual aids) - xik. thelevhixini

swipfuno swo yingiseriwa (audio aids) - xik. xiyanamoya

swipfuno swo voniwa (visual aids) - xik. thelevhixini, maphephahungu, timagazini, tikhathuni na swin'wana

switirhisiwa / switirho - swilo leswi tirhisiwaka loko ku endliwa swilo swo karhi tanihi ku tsala, ku vulavula na swin'wana na swin'wana

switiviso - timhaka leti tivisiwaka vanhu hi nomo kumbe ti tsariwile

switshuriwaxidzi - switshuriwa leswi vulavulaka hi timhaka ta ntiyiso leti humelelaka eka siku rin'wana na rin'wana

switshuriwa swa switsalwambiko - switshuriwa swa mimbulavurisano swo fana na mapapila, makanelwa na swin'wana na swin'wana swa rixaka leri.

switshuriwa swa matlhelonyingi *(multi - modal text)* - (xik: tikhathuni leti nga na xitshuriwa xo hlayiwa)

swivutiso swo pfumala nhlamulo - swivutiso swo tshikelela mhaka

s**wivulavulelwana** - ririmi ro gega ro fambelana na swivulavulelwana kambe ri nga tikombi swinene, xik, xo tirhisa "teka" - xana u swi tekise ku yini swa ku yiviwa ka movha wa wena?

swivuriso - rixaka rin'wana ra ririmi ro gega

timenyu ta khompyutha (pull down menus) - nongonoko wa leswi welaka ehansi ka xiphemunkulu xo karhi eka khompyuta

tinxaka ta swivulwa - swivulwa swi na tinxaka to hambanahambana to fana na swivulwa swa ntolovelo, swivulwa leswi nga ka nandzulo na swivulwa swo vutisa

tsotsosela - ku tshikelela

vaamukeri va mahungu - vayingiseri, vahlaleri na vahlayi va switshuriwa

vamavizweni - marito ya tinhlamuselo to fana

vambanisa - longoloxa na ku veketela minchumu yo karhi eka ndhawu yin'we hi xikongomelo xo lava ku vona kumbe ku kuma ku yelana kumbe vuxaka bya yona

vitonkomiso - rito ro twarisiwa hi maletere kumbe mapeletwana yo sungula yo fana na HURIRIXI (Huvo ya Rixaka ya Ririmi ra Xitsonga)

vonelo - matwisiselo ya mhaka

vufanisi - marito yo humesa swifaniso swa le miehleketweni ku fana na xigego, xihlambanyiso na swin'wana

vukhensivusori - ku xopaxopa mhaka hi ku lava ku kuma ntiyiso handle ko voyamela tlhelo ro karhi

vukhensivuxongi - ku kota ku lemuka kumbe ku bumabumela vuxongi bya leswi swilo swi nga yimisa xiswona

vukhovoleri bya ntlangu - hilaha vaamukeri va mahungu va tivaka swo karhi mayelana na swimunhuhatwa kambe xona xi nga tivi nchumu

vulongoloxamarito - dyondzo yo longoloxa marito hindlela leyinene ku vumba swivulwa

vuhlamusela swa le mahlweni (foreshadowing) - ku nyika vuthala bya leswi nga ta humelela eka nkarhi lowu taka exitorini

vuhlamusela swa le ndzhaku (flashback) - ku rungula leswi nga humelela khale evuton'wini bya ximunhuhatwa eka nkarhi lowu taka exitorini

vundzhaku (background) - i matimu ya munhu

vuandlalelamahlweni (foregrounding) - eka xifaniso ku na minchumu leyi tikombaka yi vekiwe emahlweni ka yin'wana minchumu leyi yi andlaleriwe mahlweni

vuandlalelandzhaku (backgrounding) - eka xifaniso ku na minchumu leyi tikombaka yi vekiwe endzhaku ka minchumu yin'wana . Minchumu leyi yi andlaleriwe endzhaku. Ku nga va mati, mapapa, yindlu, mahlweni

vumbhoni - vuxokoxoko lebyi tirhisiwaka ku seketela timhaka

vumunhuhati - xigaririmi xo hundzula minchumu yi va vanhu

vundzenii - leswi faneleke ku dyondzisiwa

vutshila - vuswikoti kumbe vuxongi

vutshila bya nhlamuselo - maendlelo yo karhi yo kuma tinhlamuselo

vutshilavuxongi - maendlelo yo kota ku veketela timhaka hindlela yo nyanyula, yo hlawuleka na ku koka vaamukeri va mahungu

xifaniso - mpfapfarhuto wo yimela xo karhi lexi voniwaka

xihlambanyiso - xigaririmi xo fananisa swilo hi ku pimanisa

xihlekiso - xigaririmi xa misavu

xihlekulo - tsalwa ro hlamusela timhaka hi ku monya na ku hlekula

xikhovolelo xa nandzulo - xigaririmi xa nandzulo

xiletelo xa makambelelo - xitirho xo letela lava kambelaka matirhelo ya mudyondzi eka ntirho wo karhi (rhubiriki)

ximonyo - xigaririmi xo koya

ximunhuhatwa - mutlangi eka xitshuriwa

xipfuneti - mofimi leyi tirhisiwaka ku kombisa matlhelo na minkarhi

xisandzo - xigaririmi xo koya

xithathelo - xigaririmi xo nyunyetela mhaka

xithathelonyanyiso - xithathelo lexi tirhisiwaka ku tlula mpimo

xitikaneti - xivulwa kumbe xigaririmi lexi nga na timhaka timbirhi leti kanetanaka

xitorindzungelelo - xitori xo nyunyetela mhaka

xitwananasi - mofimi leyi tirhisiwaka ku endla leswaku marito ya twala eka tindhawu leti ya tirhisiweke eka tona

xivulwan'we - i xivulwa lexi xi nga na riendli rin'we, xi hlamuselaka mhaka yin'we ntsena. Xivulwan'we xi nga ha vuriwa xivulwanahosi. Xi vumbiwa hi nhlokomhaka, riendlinkulu na xiendliwa.

xivulwankatsano - i xivulwa lexi eka xona ku hlanganisiweke swivulwanahosi kumbe swivulwan'we ntsena. Swi va swi hlanganisiwile hi rihlanginisi kutani swi humesa xivulwa xin'we lexi nga na miehleketo yimbirhi.

xivulwampfilungano - xi vumbiwa hi ku hlanganisiwa ka xivulwanahosi / xivulwan'we na xivulwananandza.

xivulwankatsanompfilungano - i xivulwa lexi vumbiweke hi swivulwanahosi swimbirhi kumbe ku tlula na xivulwananandza xin'we kumbe ku tlula.

xopaxopa - ku tlhantlha hi ku lava ku twisisa

yelaniso - ku yelana ka mimpfumawulo

XIPHOKHAMA - Xitatimende xa Pholisi ya Kharikhulamu na Makambelelo

XITANDZHAKU XA 1: SWIAKI NA MILAWU YA MATIRHISELO YA RIRIMI (CHATI YA NXAXAMELO WA SWIHLOVO)

Nhluvukiso wa ntivomarito na matirhiselo ya ririmi
Vamavizweni, maritofularha, tipharonimi, tihomonimi, tipholisemi, xivulwana ematshan'wini ya rito rin'we
Swigaririmi (xihlambanyiso, xigego, vumunhuhati, xihundzulo, xiyimelo, xithathelo, xipimaniso, xikhovolelo, misavu yo kombisa vutlhari, nkalamakholo eka xitshuriwa, xiyimelo, xisasi, xitikaneti, nkanetano wa timhaka, ntlangiso wa marito, ku vevukisa ntikelo wa mhaka).
Swivulavulelwana / swivulavulelo / swivuriso
Marito yo lombiwa, ya ndzhaka, ku tshula marito mantshwa (niyolojizimi) na etimoloji (masungulo ya marito)
Swiaki swa marito: Swirhangi, timitsu na swilandzi / swiheteleri

Swiaki swa swivulwa na milawu ya matirhiselo ya ririmi	
Swiaki swa marito	Swirhangi, timintsu na swilandzi / swiheteleri
Maviti	Rivitaswianakanyiwa*,* rivitaswilo, rivitankatsano, rivitantlawa, mavitavito Rimbewu, vunyingi, ntsongahato, vundhawu, swikurisi / xikurisi Maviti lama pfelelaka eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo Maviti yo sungula hi **ku**
Masivi	Risivikomba (swikombiso: loyi, leswi, lava, leyi, letiya, lavayani) Risivinene (swikombiso: yena, vona, tona, wena, kona, byona, xona) Risivintalo (swikombiso: hinkwavo, hinkwaswo, ndzexe, voxe, swanga, swakwe)
Maendli **na swipfunetamaendli**	**Minkarhi ya riendli:** Nkarhi wa sweswi (xik: ndza dya) Nkarhi wa sweswi wo ya emahlweni (xik: ndza ha dya) Nkarhi lowu taka (xik: ndzi ta dya) Nkarhi lowu taka wo ya emahlweni (xik: ndza ha ta dya) Nkarhi lowu nga hundza (xik: ndzi dyile) Nkarhi lowu nga hundza wo ya emahlweni (xik: a ndza ha dya) **Marhavi ya riendli:** Rhavi ra xitwisiwo (xik: tirhiwa) Rhavi ra xivuyevuye (xik: tirhetela, dyetetela) Rhavi ra xikongomelo (xik: tirhela) Rhavi ra xivangelo (xik: tirhisa) Rhavi ra xihlamulano (xik: tirhana) Rhavi ra xiendleko / xikotelo (xik: tirheka) Rhavi ra xitlhandlulo: (xik: simula, tirhulula) Rhavi ra xidzimelo / xihetiselo (xik: tirhisisa, dyisisisa) Rhavi ra xitlhelelo (xik: titirha) Rhavi ra ntsongahato (xik: tirhanyana) **Mahlayelo ya riendli:** Hlayelo ra tshamelo, hlayelo ra ndzeriso, hlayelo ra angulo, hlayelo ra fumiwo hlayelo ra kotelo, hlayelo ra kombiso **Matlhelo ya riendli:** Tlhelo ra mpfumelo Tlhelo ra nandzulo **Mapfunamaendli** (swik: pfa, tlhela, vuya, ta, kala, kondza) Mayimelamaendli(swik: Khensana i muongori Hi yena a nga ta)

Ribumabumeri	**Ra rihlawuri:** Ra nkoka (xik: u xavile tintangu **letintshwa)** Ra xiyimo (vukulu / vutsongo)(xik: vana **lavakulu** va tsakisa) Ra ntsengo(xik; ku xaviwile tihomu **timbirhi)** **Riengetelo**(xik:vana **lava va rilaka** va biwile) **Ra rifuwi** (xik: leyi i yindlu **ya tatana)**
Riengeteri	Ra nkarhi Ra mukhuva Ra ndhawu
Swivutiso	Swik: xana?; yini?; kwihi?; rini?; njhani?
Tinxaka ta swivulwa	swivulwankatsano swivulwankatsano na swivulwana swo pfilungana swivulwankatsanompfilunngano mbulavulo wo tshaha muvulavuri na mbulavulo wo rungula swivulwahava swa riviti ku longoloxa marito hindlela leyinene switwananisi riendli ra nghingiriko na riendli ra xitwisiwa nandzulo
Mahlanganisi	Ku longoloxa / ku landzelelana**:**xosungula, xavumbirhi, xavunharhu, endzhakuka, hi kondza hi, leswi landzelelaka, sweswi , endzhaku. Nhlamuselo / Xivangelo na ndlela ya matirhiselo ya ririmi**:** hi xivangelo lexi, hikwalaho ka, hileswaku, kutani ke, swi landzelela leswi Maendlelo: xosungula, xavumbirhi, xavunharhu Fananisa: leswi fanaka, ku hambana, swikulu eka, switsongo eka, hambiswiritano, kambe nkoka wa mavekelo ya swilo: minkarhi hinkwayo, emakumu mavekelo ya swilo hi ndhawu: ehansi, eximatsini, exineneni Ku angarhela: hi ku angarhela, ku hetelela Ndzimana ya nhlawulo**:** hi ku vona ka mina, mavonelo, ku twisisa, ndzi ehleketa leswaku,ndza tshemba, swi tikomba wonge, ndzi kholwa leswaku / ndzi rhandza leswaku / a ndzi rhandzi leswaku / ndzi titwa Ndzimana ya ntlawahato**:** swi fana na, swi nga avanyisiwa hi, i ntlawa wa, swi wela ehansi ka, swi nghena eka, swi vekiwa na, swi na vuxaka **ni** , swifanisiwa na Ndzimana yo hlamusela: henhla / hansi, kusuhi / kule,vuxena / vupeladyambu / n'walungwini / ,sayizi, muhlovo, xikongomelo, leha, ntikelo, rivilo Ndzimana yo hlela: hi swona / a hi swona, swa nkoka / swo ka swi nga ri swa nkoka, ntiyiso / vunwa, tsundzuxa, tiyisisa Ndzimana leyi humesaka tinhlamuselo: yi hlamuseriwa tanihi, ndzimana yo hetelela: ku hetelela, ku katsakanya, hi ku komisa, tanihi leswi u swi vonisaka
Maencisi	Xik. dlomu, dzwii
Mahlamari	xik. Aa!
Ku hikahata	xiboho kholona xirhatana mimfungho yo tshaha

Mapeletelo	tipatironi ta mapeletelo milawu ya mapeletelo na milawu ya ririmi minkomiso ya marito, xik: Nkul. (Nkulukumba) mavitonkomiso: XIPHOKHAMA (Xitatimende xa Pholisi ya Kharikhulamu na Makambelelo)
Ndzemuko wa matirhiselo ya ririmi hi vuxoperi	
Timhaka ta ntiyiso na mavonelo	
Tinhlamuselo to kongoma na ta nkumbetelo	
Tinhlamuselo to kongoma na to gega	
Vundzhaku bya mutsari na bya xitshuriwa mayelana na ta mahanyelo na tipolitiki na swa mfuwo	
Ndlela leyi ku endla nhlawulo na ku tlula timhaka swi nga na nkucetelo hakona eka nhlamuselo	
Vuxaka exikarhi ka ririmi na matimba	
Ririmi ro tlhontlha matitwelo na ro khorwisa no onga, mboyamelatlhelorin'we, ku venga munhu kumbe ntlawa wo karhi handle ka xivangelo, xihlawuhlawu, ku vona timhaka hi tihlo rin'we, matirhiselo yo hambanahambana ya ririmi, minkumbetelo, ku ehleketela, mavonelo / minseketelo, xikongomelo xo katsa ku siya mahungu yo karhi	